

Femteklassares kunskap, attityd och erfarenhet av tobak, alkohol och andra droger

Knut Sundell & Ylva Kraft

Knut Sundell & Ylva Kraft
**Femteklassares kunskap, attityd och
erfarenhet av tobak, alkohol och andra droger**

FoU-rapport 2002:1

Socialtjänstförvaltningen
Forsknings- och utvecklingsenheten, 106 64 STOCKHOLM

© Alla rättigheter förbehållna Forsknings- och utvecklingsenheten
samt författarna

Kopiering, även för undervisningsbruk, är helt förbjuden
utan Forsknings- och Utvecklingsenhetens skriftliga medgivande.

För tillstånd, ring 08-508 25 000

Tryckt hos: AWJ Kunskapsföretaget AB

Omslagsfoto: Björn Ekman

ISSN 1404-3351

ISRN S-SotF-FoU--02/1-SE

ISBN 91-88738-75-2

FÖRORD

Kunskap om ungas drogvanor kommer i huvudsak från de regelbundna inventeringar som Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning genomför i grundskolans årskurs nio i Sverige sedan 1971. Det finns få studier om yngre elevers kunskap, attityd och erfarenhet av tobak, alkohol och narkotika. Som framgått av en nyligen genomförd undersökning av samtliga Stockholms elever i årskurs nio och gymnasiets år två har ungefär var sjätte elev rökt tobak vid 12 års ålder och var tionde varit berusad på alkohol (Sundell, 2000). Den här studien handlar om elever i årskurs fem och deras kunskap, attityd och erfarenhet av tobak, alkohol och narkotika.

FoU-rapporten utgör en utvidgning och komplettering av en C-uppsats som Ylva Kraft skrivit vid Stockholms Universitets Psykologiska institution. FoU-rapporten skiljer sig från C-uppsatsen främst genom mer omfattande analyser av vilka elever som provat tobak, alkohol och narkotika i årskurs 5.

Undersökningen bygger på data som hämtats från ett longitudinellt projekt som undersöker hur elevers kamratkontakter är relaterat till skolanpassning, självbild och inläring. Projektet kallas NYBO och startade 1993 med studier av hur förskolebarn påverkas av barngruppstorlek och förskolans huvudmannaskap. Det finns fem rapporter om resultaten från förskolan (Lundström, 1995; Sundell, 1995; 2000; Sundell & Ståhle, 1996; Ståhle, 1995). Vidare finns det fyra rapporter från årskurs två (Edlund & Sundell, 1999; Forster & Tegenmark, 1998; Sundell & Colbiörnsen, 1999; Ståhle, 1999). Detta är den första i raden av fem planerade rapporter om Nybobarnen i årskurs fem. Datainsamlingen i NYBO för årskurs 5 har finansierats av Stockholms stads Utbildningsförvaltning.

Vetenskaplig ledare för NYBO-projektet är undertecknad. Rektor Maria Colbiörnsen har samordnat datainsamlingen i årskurs fem där sammanlagt 13 personer medverkat: Annica Alvasdotter, Daniel Cronholm, Erik Haberman, Nina Hemberg, Markus Lindskog, Eva Littorin, Patrik Lönn, Viktoria Nilsson, Staffan Westberg, Nina Vettergren, Lina Viksten, Ola Wretling samt Annika Åkerlind-Hult.

Ett stort tack till alla som läst manuset och gett värdefulla kommentarer: Tommy Andersson, Brottsförebyggande rådet, Jenny Hedström, Mentor Sverige, Torbjörn Sjölund, STAD-projektet i Stockholm, Eva Lauritzen och Bo H Samuelson, Stockholms utbildningsförvaltning samt Peter Carlsten, Sven-Erik Eriksson, Martin Forster, Anders Häregård, Gunilla Olofsson och Charlotte Skawonius, Socialtjänstförvaltningen. Ett särskilt tack till Håkan Stattin, Institutionen för samhällsvetenskap vid Örebro universitet, för hjälp med litteratur om förebyggande arbete. Eventuella felaktigheter eller oklarheter i det tryckta manuset är endast vårt eget ansvar.

Rapporten är disponerad så att det första kapitlet beskriver bakgrunden till studien i form av tidigare relevant forskning. Det andra kapitlet beskriver hur undersökningen genomförts; vilka är eleverna och hur har information samlats in om eleverna. Kapitel tre redovisar resultaten. I det avslutande diskussionskapitlet sammanfattas samtliga resultat och deras tillförlitlighet kommenteras. Här diskuteras också hur det drogpreventiva arbetet ska kunna utvecklas. Läsare som är mindre intresserade av hur resultaten erhållits, rekommenderas att läsa det första och sista kapitlen.

Stockholm i januari 2002

Knut Sundell
Forskningsledare

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Sammanfattning	6
Inledning	7
Droganvändande som riskbeteende	7
Debutålder	9
Förebyggande arbete	10
Syfte	12
Metod	13
Undersökningsgruppen	13
Datainsamling	14
Resultat	22
Eleverna	22
Femteklassarnas kunskap om droger	22
Femteklassarnas attityd till droger	25
Femteklassarnas erfarenhet av droger	26
Samband mellan kunskap, attityd och beteende	27
Multivariata analyser	30
Kombinationen av risk- och skyddsfaktorer	36
Diskussion	41
Resultatens generaliserbarhet och tillförlitlighet	41
Femteklassarnas kunskap om droger	42
Femteklassarnas attityd till droger	43
Femteklassarnas erfarenhet av droger	43
Vilka elever hade använt droger?	45
Drogpreventivt arbete	46
Litteratur	51
Bilagor A – G	56

SAMMANFATTNING

Det finns stora folkhälsovinster med att försena ungdomars debut att börja röka tobak, dricka alkohol och att använda olagliga droger som narkotika. I denna studie ställs två frågor: (1) hur många elever i årskurs 5 känner till, hur många är positiva till och hur många har erfarenhet av tobak, alkohol och andra droger, samt (2) vilka är de elever som har erfarenhet av tobak, alkohol och andra droger.

Undersökningen ingår som en del i en pågående longitudinell studie där barn följts från förskolan upp till mellanstadiet. Rapporten bygger på en enkät besvarad av 680 femteklassare i Stockholm. Resultaten visar att:

- De flesta av eleverna kände till tobak, alkohol och andra droger. Kunskapen kom främst från elevernas föräldrar. Mellan en tredjedel och en fjärdedel uppgav att de lärt sig något om dem i skolan. Ungefär var tionde elev ansåg att ingen informerat dem om tobak och alkohol och var femte saknade kunskap om andra droger som exempelvis narkotika.
- De flesta elever var negativa till tobak, alkohol och andra droger. Samtidigt trodde fyra av tio att de skulle komma att använda alkohol när de blev äldre.
- Av eleverna hade 14% provat tobak. Ingen uppgav sig dock vara dagligrökare. Vidare hade åtta procent varit berusade, varav två procent vid flera tillfällen. På frågan om eleverna kände någon som använde narkotika svarade sex procent ja och tre procent hade själva blivit erbjudna. Egna erfarenheter av att använda någon form av narkotika, tabletter eller lösningsmedel hade två procent.
- Sambandet var svagt mellan elevernas kunskaper om droger och deras attityder respektive användande av droger. Däremot var sambandet starkt mellan attityder och faktiskt användande av droger.
- Statistiska analyser visar att vissa bakgrundsfaktorer är viktiga när det gäller att förklara vilka elever som kände till, var positiva till samt hade testat tobak, alkohol respektive andra droger. Framför allt talar resultaten för att föräldrars agerande var viktigt. Föräldrar som hade sämre insyn i vad deras barn gjorde på fritiden och som själva hade en tillåtande attityd till tobak (själva rökte) och alkohol (bjöd barnen) hade barn som i högre utsträckning testat både tobak och alkohol. Ett annat påtagligt resultat är att störande och okoncentrerade elever i årskurs 2 oftare hade både rökt tobak och berusat sig på alkohol i årskurs 5. Vidare tycks skolans inre klimat spela roll: det var bland annat vanligare att eleverna hade erfarenhet av tobak och alkohol när lärarna upplevde att lärarsamarbetet inte fungerade bra och när den sociala ordningen i klassen var sämre.

Rapporten avslutas med en diskussion om hur det drogförebyggande arbetet kan utvecklas.

Nyckelord: Alkohol, tobak, narkotika, femteklassare, debutålder

INLEDNING

Vi svenskar har på många sätt ett ambivalent förhållningssätt till alkohol och andra droger. Å ena sidan har alkoholförtäring i alla tider varit en självklarhet för många svenskar. Enligt den fornnordiska gudamyten består till exempel paradiset av ett oändligt gille med en aldrig sinande ström av mjöd från geten Heidruns spenar. Å andra sidan förs en ständig debatt om det sker en överkonsumtion av tillåtna droger som alkohol och tobak. Det gäller framför allt ungdomars konsumtion. Andra exempel på denna ambivalens är att socialminister Lars Engqvist vill sänka alkoholskatten samtidigt som han vill driva frågan om starkare alkoholrestriktioner i EU:s hälsoråd¹. Trots det stora allmänintresset för alkohol och andra droger är den vetenskapliga kunskapen om ungdomars drogdebut och drogvanor begränsade. Syftet med denna studie är att öka kunskapen om dessa områden.

Droganvändande som riskbeteende

I Sverige är det förbjudet att sälja tobak och alkohol till de som är under 18 år. Däremot är det juridiskt tillåtet att bjuda barn på tobak och alkohol, liksom för barn och ungdomar att använder dessa droger.

Det finns stora folkhälsovinster med att försena ungdomars debut att börja röka tobak och använda alkohol. Ungdomar som börjar röka vid 13 års ålder eller tidigare kommer dubbelt så ofta att fortsätta röka i vuxen ålder som de som börjar röka när de är 17 år eller äldre². Ungefär 80% av vuxna som röker i USA har börjat före de fyllde 18 år³. Eftersom många års rökande ökar risken för bland annat cancer⁴ så innebär en tidig rökdebut en ökad risk för ohälsa.

Även om de flesta ungdomar som dricker alkohol inte får alkoholrelaterade problem⁵ så innebär en tidig alkoholdebut ökade risker för framtida problem⁶. Spoth, Redmond och Lepper (1999) citerar exempelvis en omfattande amerikansk studie av Grant och Dawson som visar att det är fyra gånger vanligare att de som börjar dricka alkohol vid 14 års ålder blir alkoholberoende än de som börjar vid 20 års ålder. För varje år som debuten skjuts upp minskar risken för alkoholberoende med 14%. En tidig drogdebut ökar också

¹ Dagens Nyheter, 12 januari 2001.

² Breslau & Peterson, 1996.

³ Unger & Chen, 1999.

⁴ t ex Chyou, Burchfiel, Yano, Sham, Rodriguez, Curb & Nomura, 1997; Muscat, Stellman, Zhang, Neugut & Wynder, 1997; Tong, Spitz, Fueger & Amos, 1996.

⁵ Andréasson, Brant & Allebeck, 1993; Wennberg, 2000.

⁶ Fleming, Jellam & Brown, 1982; Hawkins Catalano, Catalano & Miller, 1992; Kandel & Yumaguchi, 1993; Kandel, Yumaguchi & Chen, 1992; Robins & Przybeck, 1985.

riskan för andra problembeteenden. Lipsey och Derzon (1998) har i en forskningsgenomgång visat att det i USA är åtta gånger vanligare än normalt att de som börjar dricka alkohol före 12 års ålder döms för grov kriminalitet längre fram i livet. Däremot finns inget sådant samband för åldern 12 till 14 år eftersom många gör sin alkoholdebut då. Resultat från Stockholm belyser också risken med en tidig alkoholdebut⁷. De ungdomar i årskurs nio som år 2000 uppgav att de debuterat med alkohol vid 12 års ålder eller tidigare hade mellan tre och fyra gånger oftare än övriga använt narkotika, begått allvarliga brott respektive haft oskyddat sex. Att alkoholbruk ökar risken för framtida problem betyder inte automatiskt att det är alkoholen i sig som *orsakar* problemen. Istället kan det vara andra faktorer som både gör att unga söker sig till alkohol och exempelvis börjar begå brott. Exempel på sådana möjliga ”bakomliggande faktorer” är aggressivitet och impulsivitet. Även om alkohol inte orsakar andra problem så är de viktiga som markörer för en ökad risk.

Alkoholbruk i tonåren ökar risken för att råka ut för skador på grund av olyckor. Alkoholpåverkade förare i åldersgruppen 16-17 år är exempelvis kraftigt överrepresenterade i polisanmälda bilolyckor⁸. Alkohol användning ökar också risken för oskyddat sex, vilket kan leda till sexuellt överförbara sjukdomar som HIV/AIDS⁹. Alkohol användning under tonåren kan även försvåra den normala utvecklingen av social kompetens, kamratkontakter, sociala roller och skapandet av en självidentitet¹⁰.

I motsats till tobak och alkohol är det i Sverige en brottslig handling att inneha och använda narkotiska preparat. År 2000 hade var tionde stockholmselev i årskurs 9 och var femte i gymnasiet år 2 använt narkotika. Den narkotika som dominerar i dessa åldrar är Cannabis. Det gäller både i Sverige och i andra länder¹¹. Forskning visar att tidigt Cannabisbruk är kopplat till senare kriminalitet, psykisk ohälsa och arbetslöshet¹². Till stor del kan dessa samband förklaras av personlighetsegenskaper hos de som väljer att börja använda Cannabis (t ex att ungdomars bristande sociala förmågor både ökar risken att de ska börja använda narkotika och börja begå andra brott)¹³. Derzon och Lipsey (1999b) visar i en metastudie baserat på 63 undersökningar att användande av Cannabis och annan brottslighet samvarierar, men utan att vara tydligt kausalt relaterade (dvs att det ena orsakar det andra). Tidig Cannabisdebut kan dock ha andra negativa konsekvenser. Det ökar exempelvis risken att ungdomar avbryter utbildningar och övergår från enstaka testande till regelbundet bruk av Cannabis¹⁴ samt att Cannabis kan fungera som en inkörsport till andra narkotiska preparat¹⁵.

⁷ Sundell, 2001.

⁸ Folkhälsoinstitutet och Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning, 2000.

⁹ Gillmore, Hawkins, Catalano, Day, Moore & Abbott, 1991; Hingson & Strunin, 1992; Leigh, 1990.

¹⁰ Newcomb, Bentler & Collins, 1986.

¹¹ T ex Folkhälsoinstitutet och Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning, 2000; Kingery, Alford & Coggeshall, 1999.

¹² Fergusson, Lynskey & Horwood, 1996.

¹³ Pedersen, Mastekaasa & Wichstrøm, 2001.

¹⁴ Fergusson m fl, 1996.

¹⁵ Fergusson & Horwood, 1997; Kandel & Yumaguchi, 1993.

Debutålder

Kunskap om ungas drogvanor kommer i huvudsak från de riksrepresentativa inventeringar som Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning regelbundet genomför i grundskolans årskurs nio i Sverige. Enligt dessa¹⁶ har andelen alkoholkonsumenter i årskurs nio minskat under 1980-talet för att sedan öka i början av 1990-talet. Därefter har värdena varit i stort sett oförändrade. Rökningen har minskat periodvis bland Sveriges niondeklassare sedan början av 1970-talet. Andelen elever som använt narkotika minskade kraftigt under 1970- och 1980-talet. Under 1990-talet har narkotikabruket ökat gradvis.

Situationen är snarlik i Stockholm. Vid fem tillfällen mellan 1990 och 2000 har elever i årskurs nio fått besvara frågor om sina drogvanor. Andelen eleverna som varit berusade är ungefär lika stor vid varje tillfälle, drygt hälften. Andelen som provat narkotika ökade något till drygt 10%. Däremot minskade andelen rökare under perioden. I de två senaste genomförda inventeringarna, 1998 och 2000, har eleverna också fått ange när de debuterat med olika droger¹⁷. Enligt dessa undersökningar hade runt 8% varit berusade före 13 års ålder, 14% hade provat tobak före 13 års ålder och knappt 1% hade använt narkotika. Det var något vanligare att pojkar hade varit berusade än flickor, medan det var mindre skillnad mellan könen för andelen som rökt tobak och som använt narkotika.

En representativ studie från Stockholms län¹⁸ från första hälften av 1990-talet redovisar ungefär samma andel elever i femteklass som varit berusade; år 1990 hade 7% av femteklassarna varit berusade, 6% år 1993 och 7% år 1996. Det var betydligt vanligare att pojkarna hade varit berusade än flickorna.

Amerikansk forskning¹⁹ visar att det sker en svag ökning av antalet alkoholdebutanter i åldrarna 11 till 13 år för att därefter stiga kraftigt mellan 13 och 14 år. Pojkar förefaller debutera något tidigare än flickor; många pojkar debuterar i åldern 12 till 13 år medan motsvarande ålder för flickor är 13 till 14. Det finns ett visst vetenskapligt stöd för att unga börjar med att testa tobak, därefter alkohol (eller tvärtom, först alkohol och sedan tobak) och först därefter går över till ett mer regelbundet använda dessa droger, alternativt börjar använda olagliga droger som narkotika²⁰. Det är alltså ovanligt att någon börjar använda narkotika utan att först ha använt tobak eller alkohol. I en undersökning av amerikanska elever som påbörjades när eleverna var 10 år och pågick ytterligare två och ett halvt år hade de flesta elever inte använt någon drog alls under perioden²¹; 84% vid

¹⁶ Text från Folkhälsoinstitutet och Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning, 2000.

¹⁷ Sundell, 2001

¹⁸ Boman & Romelsjö, 1997

¹⁹ Duncan, Duncan & Hops, 1994; Pedersen m fl, 2001; Warren, Kann, Leavy Small, Santelli, Collins & Kolbe, 1997.

²⁰ Kandel & Yamaguchi, 1993; Pedersen m fl, 2001; Spoth, Lopez Reyes, Redmond & Shin, 1999; Willner, 2001.

²¹ Spoth m fl, 1999.

tio års ålder, 77% vid elva års ålder och 73% vid tolv års ålder. Bland dem som utvidgade sin drogerfarenhet mellan tio och elva år var det i allmänhet från tobak till alkohol eller från att ha testat alkohol till att börja dricka regelbundet eller till att börja använda olagliga droger som Cannabis. Mellan tio och elva års ålder förekom inte att elever började röka om de inte redan druckit alkohol. Mellan elva och tolv års ålder ändrades mönstret så att det var ungefär lika vanligt att de som redan rökt började använda alkohol som att de som druckit alkohol började röka. Både mellan tio och elva och mellan elva och tolv var det betydligt vanligare att övergå till regelbundet bruk eller till olagliga droger som narkotika när eleven använde både tobak och alkohol än när eleven antingen bara använde tobak eller alkohol.

Förebyggande arbete

Det finns en rad faktorer som ökar respektive minskar risken för en tidig debut, så kallade risk- och skyddsfaktorer. Enstaka riskfaktorer innebär sällan någon påtagligt ökad risk. Det gör däremot flera parallella riskfaktorer²². Det som är en riskfaktor vid en ålder behöver inte också vara det vid en annan. Olika typer av drogbruk uppträder ofta tillsammans (t ex tobak och alkohol)²³, liksom olika problembeteenden (t ex drogbruk och kriminalitet)²⁴.

Även om det finns många riskfaktorer går det att minska risken att ungdomar börjar använda droger, framför allt om det finns flera samverkande skyddsfaktorer²⁵. Skyddsfaktorer innebär inte avsaknad av risk; det går att minska risken men inte utplåna den²⁶.

Risk- och skyddsfaktorer kan analyseras på olika nivåer som i sig är beroende av varandra. Fem områden kan urskiljas: individen, familjen, kamratgruppen, skolan samt samhället²⁷.

Exempel på individuella riskfaktorer för en tidig drogdebut är att vara bråkig, motoriskt orolig och okoncentrerad²⁸. Föräldrar är viktiga modeller för hur barn och unga ska uppträda. Riskfaktorer som rör familjen är att föräldrarna är inkonsekventa i sin uppfostran; när barn och unga inte vet om en sak är förbjuden eller inte är de mer benägna att göra det. Andra riskfaktorer är att föräldrar visar ett litet intresse för sina barn, att de har små förväntningar på barnens skolgång, att föräldrar själva använder tobak och al-

²² T ex Andréasson, Brandt, Romelsjö & Allebeck, 1992; Andréasson m fl, 1993; Bergmark Helmersson & Andersson, 1999; Stattin & Magnusson, 1996; Wills, McNamara, Vaccaro & Hirky, 1996.

²³ T ex Spoth m fl, 1999.

²⁴ T ex Andersson, Mahoney, Wennberg, Kühlhorn & Magnusson, 2001; Bardone, Moffitt, Caspi, Dickson & Silva, 1996; Derzon & Lipsey, 1999b; Hawkins m fl, 1992; Huizinga & Jakob-Chien, 1998; Lagerberg, Mellbin, Sundelin & Vuille, 1994; Lipsey & Derzon, 1998; Olweus, 1994; Stattin & Magnusson, 1996.

²⁵ T ex Loeber & Farrington, 1998; Tremblay & Craig, 1995.

²⁶ Lagerberg & Sundelin, 2000; Stattin & Magnusson, 1996.

²⁷ Exempelen på risk- och skyddsfaktorer har i huvudsak hämtats från Beman, 1995; Hawkins, Catalano & Miller, 1992; Sutherland & Shepherd, 2001; Wills m fl, 1996.

²⁸ af Klinteberg, Andersson, Magnusson & Stattin, 1993; Pedersen m fl, 2001.

kohol samt har en tillåtande attityd till sina ungdomars drogbruk²⁹. Många undersökningar visar att ungdomar vars föräldrar inte har insyn i vad ungdomarna företar sig oftare är antisociala och brottsbelastade samt oftare använder droger³⁰. Riskfaktorer som kan kopplas till kamratgruppen är att ha kamrater som använder droger och som är asociala samt att ha kamratproblem i låg- och mellanstadiet. Exempel på riskfaktorer som rör skolan är att elever misslyckas akademiskt och att de inte trivs i skolan. Det sista området av riskfaktorer rör samhället i stort. Tillgänglighet och pris på droger spelar exempelvis en stor roll för hur hög drogkonsumtionen är. Lagar och förordningar som underlättar tillgänglighet kan därför betraktas som en riskfaktor (t ex låg alkoholskatt, liberal tillståndsgivning till försäljningsställen, liberala reklamregler). Andra riskfaktorer är att växa upp i ett område som kännetecknas av fattigdom, trångboddhet, en omfattande arbetslöshet, fysiskt förfall och hög kriminalitet.

Om riskfaktor är ett ganska entydigt begrepp är skyddsfaktor mer komplext. En skyddsfaktor är inte detsamma som motsatsen till en riskfaktor; det inverterade värdet av en riskfaktor. Istället innebär skyddsfaktorer att risken för problem minskar, trots förekomsten av riskfaktorer. Exempel på individuella skyddsfaktorer är att ha social kompetens, tålighet och hög intelligens. Skyddsfaktorer som kan kopplas till familj är att växa upp i en stödjande familj där det finns tydliga regler för vad som förväntas av den unge, där föräldrar visar obetingad kärlek, där föräldrar har insyn i sina barns liv, där föräldrar känner till vad ungas alkoholbruk kan leda till³¹. Vidare visar forskning att medverkan i organiserade fritidsaktiviteter med en klar verksamhetsidé och en stabil personal minskar barns aggressivitet och antisociala beteenden³². Skyddsfaktorer som kan kopplas till skolan är att det finns en social ordning och att undervisningen är inriktad mot basfärdigheter³³. En väl utbyggt socialstat fungerar också som en skyddsfaktor³⁴.

I Sverige har skolan skyldighet att informera eleverna om olika beroendeframkallande medel och deras skadeverkningar. Det ska göras senast i årskurs 5. Det finns dock inga föreskrifter om hur ANT-undervisningen (Alkohol, Narkotika, Tobak) ska se ut innehållsmässigt eller hur omfattande den ska vara. Skolverket (2000) konstaterar att ANT-undervisningen sällan vägleds av konkreta mål i de enskilda skolorna. Olika undersökningar³⁵ visar att många skolor saknar ANT-undervisning, alternativt att undervisningen är mycket begränsad och sker splittrat under skolåret. Flera så kallade meta-studier³⁶ visar att effekten av ANT-undervisning är svag eller obefintlig. Enligt White och Pitts (1998) kan ANT-undervisningen förklara mindre än en procent av elevers alkohol- och drogkonsumtion. En förklaring är att sambandet mellan kunskap, attityd och beteende

²⁹ Loveland-Cherry, Thomson Ross & Kaufman, 1999.

³⁰ Jones & Offord, 1989; Mahoney & Stattin, 2000; McCord, 1986.

³¹ Loveland-Cherry m fl, 1999.

³² Mahoney, Stattin & Magnusson, 2001.

³³ Hawkins et al, 1992; Olweus, 1994.

³⁴ Consortium for longitudinal studies, 1983; Olds, Henderson, Chamberlain & Tattelbaum, 1986

³⁵ Skolverket, 1999.

³⁶ Foxcroft, Lister-Sharp & Lowe, 1997; Moskowitz, 1989; Thorsen & Andersson, 2000; White & Pitts, 1998. Med meta-studie avses en sammanställning av en stor mängd undersökningar.

inte är självklart. Ny kunskap hos eleverna leder inte nödvändigtvis till en ändrad attityd till droger och en ändrad attityd behöver inte betyda att ungdomar ändrar beteendet när det gäller bruket av alkohol, narkotika eller tobak.

Detta betyder inte att all ANT-undervisning är dålig. Thorsen och Andersson (2000) menar att om endast vetenskapligt evidensbaserade metoder skulle tillämpas så skulle merparten av det preventiva arbetet tvingas utgå. De hävdar att målsättningen visserligen skall vara att prioritera metoder som bevisats ge resultat, men att passivitet i brist på dessa inte är något konstruktivt alternativ.

Syfte

Undersökningens syfte är att beskriva femteklassare i Stockholm och deras relation till tobak, alkohol och andra droger som exempelvis narkotika. Två frågeställningar står i fokus:

1. Vilken kunskap, attityd och erfarenhet har elever i femte klass av tobak, alkohol och andra droger?
2. Vilka elever känner till, är positiva till och har egen erfarenhet av tobak, alkohol och andra droger?

METOD

I det här avsnittet beskrivs hur undersökningen genomförts; vilka elever som undersökts, vilken information som samlats in samt hur datainsamlingen gått till.

Undersökningsgruppen

Undersökningen har genomförts inom ramen för en pågående longitudinell studie i Stockholm, kallad NYBO³⁷. Projektets huvudsyfte är att undersöka sambanden mellan barns sociala beteenden, kamratkontakter, inläring, självbild och sociala anpassning³⁸. Undersökningen utgår från en grupp barn som gick i förskolan under åren 1993 och 1994 och som är födda åren 1988 eller 1989. Barnen har hittills undersökts vid tre tillfällen: i förskolan (vid 4 eller 5 års ålder), i grundskolans årskurs 2 (ungefär vid 9 års ålder) samt årskurs 5 (ungefär vid 12 års ålder). Utöver dessa barn ingår även deras klasskamrater i årskurs 2 och 5.

I undersökningen av elevers drogvanor ingår endast elever födda 1989 som gick i årskurs fem våren 2001. Totalt handlar det om 811 elever från 38 klasser i 26 grundskolor. Tre av grundskolorna låg i kommuner som gränsade till Stockholm och fem var friskolor. Övriga 18 skolor låg i 12 av Stockholms 18 stadsdelar. Av de 811 eleverna fick 52 inte föräldrarnas tillstånd att delta i undersökningen, fyra kunde inte svenska och uteslöts av den anledningen och 78 var sjuka eller av andra skäl frånvarande den dag eleverna skulle besvara enkäten om tobak, alkohol och andra droger. Totalt kom 680 elever att besvara enkäten, motsvarande 84% av samtliga elever i klasserna. De som ej medverkade skilde sig inte statistiskt från de som medverkade i andelen med uttalade kamratproblem i årskurs 5 (bortvalda enligt sociogram), andel pojkar eller flickor eller i andelen invandrarbakgrund (elever med svenska som andraspråk eller med hemspråksundervisning)³⁹.

I undersökningen används data från årskurs 2 och årskurs 5 men inte från förskolan. Anledningen är att det är få barn som är födda 1989 och för vilka det finns data från förskola, årskurs 2 och årskurs 5. Av eleverna som besvarat enkäten om droger är det 372 för vilka det också finns information från årskurs 2. På grund av att många NYBO-barn bytt klass mellan årskurs 2 och 5 hade övriga 308 elever gått i klasser som inte ingått i undersökningen i årskurs 2 (dvs där det inte gått något NYBO-barn). De 372 barnen för vilka

³⁷ NYBO står för NYa BarnOmsorgsformer eftersom projektet startade för att undersöka om privatiseringen av Stockholms barnomsorg och den minskade personaltätheten hade konsekvenser för barn, föräldrar och personal.

³⁸ För en mer utförlig beskrivning av projektet och dess målgrupp, se Sundell (1995) och Sundell och Colbiörnsen (1999).

³⁹ $\chi^2(1) = 1,05; 0,24$ respektive $3,05$ (samtliga $p > .05$).

det finns information både från årskurs 2 och 5 liknar i allt väsentligt de 308 för vilka det bara finns information från årskurs 5. Proportionen pojkar, elever från intakta familjer (biologiska föräldrar sammanlever), elever som rökt tobak, varit berusade på alkohol och som använt andra typer av droger var identisk för båda grupperna⁴⁰. Däremot var det färre elever med invandrarbakgrund i gruppen som undersökts både i årskurs 2 och 5 (10%) än i gruppen som bara undersökts i årskurs 5 (17%)⁴¹.

Datainsamling

För att öka kunskapen om vad som påverkar elevers kunskap, attityder och erfarenhet av olika droger används data från årskurs 5 om elevernas akademiska kunskaper, sociala beteenden, skolans och klassens pedagogiska klimat samt information om elevernas sociala bakgrund. Från årskurs 2 har data hämtats om elevernas akademiska kunskaper, sociala beteenden, skolans och klassens pedagogiska klimat samt viss information om elevernas sociala bakgrund. För majoriteten av måtten finns ett visst bortfall. För de statistiska analyserna har bortfallet tagits hänsyn till med hjälp av PRELIS (Jöreskog & Sörbom, 1993) genom parvis uteslutning. Nedan beskrivs först datainsamlingen i årskurs 5 och därefter den för årskurs 2.

Datainsamlingen i årskurs 5. Datainsamlingen i årskurs 5 utfördes mellan vecka 3 i slutet av januari och vecka 12 i slutet av mars. Det fanns inte några statistiskt säkerställda skillnader i elevernas prestationer i test eller lärarskattningar beroende på när under insamlingsperioden klasserna besöktes. Datainsamlingen utfördes av sammanlagt åtta datainsamlare. Av dem var sju psykologstudenter på C eller D-nivå och en utbildad lärare. Ingen datainsamlare ansvarade för färre än tre klasser och flera ansvarade för sex. Samtliga rektorer i de aktuella skolorna informerades om undersökningen och ett preliminärt tillstånd gavs att genomföra studien. De berörda lärarna informerades därefter om studiens syfte och upplägg och tackade i samtliga fall ja till medverkan. Barnens föräldrar tillsändes en skriftlig information om undersökningen och föräldrarnas tillstånd om medverkan samlades in.

Sammanlagt administrerades sju test till eleverna vid två olika testtillfällen. Varje tillfälle omfattade ungefär 40 minuter. Vid det tredje tillfället fick eleverna besvara en enkät om tobak, alkohol och andra droger. Eleverna hade 25 minuter på sig att besvara den enkäten. Varje testtillfälle inleddes med att datainsamlaren gav en muntlig information utifrån ett formulär som samtliga datainsamlare använde sig av. I denna betonade datainsamlaren att lärare eller föräldrar inte skulle kunna ta del av elevernas svar, trots att barnens namn fanns på enkäten. Datainsamlarens information upprepades vid behov, varefter testet genomfördes. Barnen var placerade så att samtal och tjuvtittande försvärades. Datainsamlaren betonade att frågor om hur man besvarade enkäten skulle ställas

⁴⁰ $\chi^2(1) = 0,11; 0,11; 0,00; 0,02$ respektive 0,84 (samtliga $p > .05$).

⁴¹ $\chi^2(1) = 6,52, p = .0106$

till datainsamlaren och inte läraren. Övningsexempel fylldes i av klassen gemensamt under ledning av datainsamlaren. Eleverna arbetade sedan helt enskilt. Enligt samtliga datainsamlare arbetade eleverna koncentrerat och med ambitionen att svara sanningsenligt. Nedan presenteras data som samlats in i årskurs 5. Den informationen sammanfattas i tabell 1.

Drogenkät. Elevernas kunskaper om, attityder till samt erfarenhet av tobak, alkohol och narkotika undersöktes med hjälp av en enkät (bilaga A). Eleverna i två klasser ($N = 45$) fick besvara enkäten vid två tillfällen med en veckas mellanrum. Identiskt lika svar erhöles vad gäller användandet av tobak, alkohol och andra droger.

Läsförståelse. Läsförståelsetestet hämtades från Järpsten och Taubes (1998) *DLS-test* (Diagnostiskt läs och skrivmaterial). Testet består av en berättelse och åtta frågor till texten. Sju av frågorna handlar om berättelsens innehåll och vad vissa ord i texten betyder. För varje fråga ges fyra svarsalternativ. För en av frågorna är uppgiften att ange i vilken ordning olika händelser i berättelsen inträffar. Fyra händelser anges och en siffra (1, 2, 3, 4) för varje händelse skall sättas i fyra rutor. En övningstext läses upp högt med två tillhörande övningsfrågor. Detta test utgör ett deltest i ett större läsförståelsetest och ingen exakt testtid finns angiven för deltestet. Reliabiliteten för hela läsförståelsetestet är mycket god (Cronbachs $\alpha = .90$). En analys av validiteten har även gjorts och bedöms vara god. Eleverna hade 15 minuter att besvara testet på. Några enstaka barn hann inte med alla uppgifter.

Läshastighet. För att mäta läshastighet användes ett annat deltest ur *DLS-testet* (Järpsten & Taube, 1998). Det består av en berättelse som eleverna läser tyst. I texten utelämnas vissa ord. Istället finns där parenteser med tre ord i varje och uppgiften är att välja det ord som passar in i texten. Texten innehåller sammanlagt 32 uppgifter samt en övningstext som testledaren läser högt och tre övningsuppgifter. Testtiden är fyra minuter. Testets reliabilitet är mycket god (Cronbachs $\alpha = .94$). En analys av validiteten har även gjorts och bedöms vara god.

Ordförståelse. Detta test har även det hämtats från *DLS-testet* (Järpsten & Taube, 1998). Testet består av 36 uppgifter. Varje uppgiftsord presenteras i en neutral fras och eleverna ska finna den bästa eller den rätta synonymen från fyra givna svarsalternativ. Uppgiftsorden tillhör ordklasserna substantiv, verb och adjektiv och är hämtade ur vanliga texter som passar elever i åldrarna nio till 13 år. Testets reliabilitet för elever i årskurs 5 är mycket god (Cronbachs $\alpha = .88$).

Ordavkodningsförmåga. Testet *Vilket är rätt* har konstruerats av Åke Olofsson (1994) och mäter ortografisk ordavkodningsförmåga, det vill säga förmågan att avgöra vilken stavning som är den rätta av två olika stavningar med lika fonologiskt uttal. Svårigheter med ordavkodning är det mest utmärkande särdraget vid läsproblem. Testet består av 140 ordpar, varav ett ord är rättstavat och ett felstavat. Eleverna har två minuter på sig att kryssa för så många rättstavade ord som möjligt. Testet är utprovat för elever i års-

kurserna 4 till 9. Förtest visade att elever i årskurs fem så gott som aldrig hinner med mer än 80 uppgifter, varför det test eleverna fick endast omfattade de 80 första uppgifterna i det ursprungliga testet. Fem övningsuppgifter administrerades först. Något enstaka barn hann med alla uppgifter. Testet har ett högt samband med andra lästest.

Tabell 1. Medelvärden och spridningsmått för data som samlats i årskurs 5					
		<i>Antal</i>	<i>Medel- Värde</i>	<i>Standard- avvikelse</i>	<i>Min - Max</i>
	Svenska 2/ Hemspråk (%)	680	13,8	–	–
	Pojkar (%)	680	51,0	–	–
	Elever i klassen	680	24,3	3,5	10 – 30
För- äldrar	Moder universitetsutbildad (%)	529	59,7	–	–
	Antal fritidssysselsättningar	510	1,7	1,0	0 – 5
ANT- enkät	Sammanboende föräldrar (%)	680	71,9	–	–
	Föräldrar röker (%)	677	44,7	–	–
	Föräldrar bjudit på alkohol (%)	677	7,2	–	–
	Anförtror sej endast till kamrater (%)	679	14,0	–	–
	Månadspeng (kronor)	647	163	134	0 – 2000
Lärar- skattningar	Bråkigt beteende	656	1,6	1,0	1 – 5
	Avbrytande	656	1,8	1,1	1 – 5
	Samarbetsförmåga	656	3,9	1,0	1 – 5
	Koncentrationsförmåga	656	2,2	1,1	1 – 5
Test	Kamratproblem (%)	680	18	–	–
	Föräldrar vet vilka kamraterna är	670	1,23	0,50	1 – 4
	Föräldrar vet vad de gör på fritiden	670	1,37	0,62	1 – 4
	Jag tycker jag är – prestationer	670	14,1	6,9	-15 – 28
	Jag tycker jag är – relationer	670	14,9	6,4	-12 – 27
	Jag tycker jag är – psykisk hälsa	670	15,9	8,1	-11 – 32
	Ordförståelse	659	28,0	5,5	4 – 36
	Läsförståelse	660	6,6	1,8	0 – 9
	Läshastighet	669	18,7	6,7	0 – 35
	Ordavkodning	659	32,2	17,3	3 – 78
	Räkneförmåga	672	9,7	3,9	0 – 18
Pedagogisk enkät	Pedagogiskt ledarskap	657	2,9	0,7	1,7 – 4,1
	Föräldrasamarbete	657	1,8	0,4	1,1 – 3,1
	Social ordning	657	2,7	1,0	1,1 – 4,9
	Ansvar för elevernas inläring	657	1,9	0,4	1,2 – 3

Matematisk räkneförmåga. Barnens matematiska förmåga mättes med hjälp av två deltest som hämtades från Bengt-Olov Ljungs och Astrid Perssons matematiktest från den

Nationella utvärderingen för årskurs 5 (1990): ett i numerisk räkning och ett i problemlösning. Från det första deltestet hämtades 10 av 20 uppgifter som berör samtliga fyra räknesätt. Problemlösningssdelen är hämtad ur ”Upp till 100” och 8 av de 12 uppgifterna användes. Problemlösningen innebär att barnen själva ska sätta rätt räknetecken mellan flera tal i en uppställning så att slutresultatet blir det förtryckta. Den totala testtiden var 20 minuter. Ett fåtal barn klarade alla uppgifter. Det genomsnittliga antalet rätt för dessa 18 uppgifter i Ljung och Perssons undersökning var 11,7.

Självbild. Självbildstestet har hämtats från Pirjo Ouvinen-Birgerstams (1985) test för mellanstadieelevers självvärdering. Av de fem områdena som testet består av har *Färdigheter*, *Relationer till andra samt Psykiskt välmående* valts ut för att ingå i undersökningen. De valda deltesten beskriver elevernas uppfattning om den egna prestationsförmågan i skolämnen (14 påståenden), relationer till andra i skolan (14 påståenden) samt psykisk hälsa (16 påståenden). För varje påstående fanns fyrgradig skala graderad från *Stämmer precis till Stämmer inte alls*. Varje svar poängsätts från +2 till -2 och summeras per skala. Medelvärdet i normeringsgruppen (183 femteklassare i Trelleborg 1982) var ungefär 10 för färdigheter och 14 för relationer till andra respektive psykiskt välmående. En split-half undersökning baserat på 264 pojkar och 243 flickor i årskurs 4 visar resultat på mellan .56 och .76 för pojkar och .71 och .75 för flickor. Test-retest mellan årskurs 4 och fem är .64 för färdigheter, .57 för relationer till andra samt .65 för psykiskt välmående ($n = 167$). Det fanns också ett statistiskt säkerställt samband mellan delskalan Färdigheter och medelbetyg i Årskurs sju (.47).

Testet kompletterades med ytterligare 12 påståenden enligt samma format som ovan och som behandlade mobbning och skolk i skolan samt relationen till föräldrarna. Två av dessa frågor används i analyserna: ”mina föräldrar vet vad jag gör på fritiden”, och ”mina föräldrar vet vilka mina kamrater är”. De samvarierade svagt (.28) men signifikant ($p < .0001$)

Kamratproblem. Eleverna fick ange vilka tre klasskamrater de helst vill vara tillsammans med (positiva val) och tre de helst inte vill vara tillsammans med (negativa val). Först summerades antalet positiva och negativa svar som varje barn fått. I genomsnitt har varje elev angett 2.52 positiva val, 1.65 negativa val. Därefter z-transformerades summorna som användes för att skapa två mått: *social påverkan* (positiva minus negativa val) och *social preferens* (positiva plus negativa val). Beräkningen av medelvärden och standardavvikelser baseras på hela undersökningsgruppen⁴². Med hjälp av Coie, Dodge och Coppotellis (1982) formel användes dessa värden för att tilldela varje barn dess sociala status. I denna rapport särskiljs de barn som får den sociala statusen *bortvald* (de som fått få positiva val och många negativa) från övriga barn.

⁴² Enligt Wretling (2000) ges den bästa validiteten när samtliga elever (oberoende av kön) används som grund för beräkningen av medelvärden och standardavvikelser.

Elevers sociala beteende. Elevernas klasslärare skattade sex aspekter av barnens sociala förmågor. Fyra av dessa används i denna studie: samarbetsförmåga, avbrytande, bråkighet samt koncentrationsförmåga. En femgradig skala användes (1 = förekommer nästan aldrig; 2 = sällan; 3 = ibland; 4 = ofta; 5 = nästan alltid). Av de 38 lärare som berördes ansåg sig en inte kunna skatta elevernas sociala status, något som berörde 24 barn.

Pedagogiskt arbetssätt. Lärarna i årskurs 2 och 5 besvarade en enkät med 55 påståenden om det egna och skolans arbetssätt. Påståendena har hämtats från forskning om så kallat ”effektiva skolor” (Scheerens & Bosker, 1997) och har alla befunnits känneteckna skolor med goda sociala och inlärningsmässiga elevresultat. För varje påstående fanns fem svarsalternativ som varierade från ”Instämmer helt” till ”Instämmer inte alls”. En faktoranalys (promax rotering) gav fem tolkningsbara pedagogiska faktorer (bilaga B): social ordning (nio påståenden, Cronbachs $\alpha = .90$), ansvar för elevers inläring (13 påståenden, Cronbachs $\alpha = .86$), rektors pedagogiska ledarskap (sju påståenden, Cronbachs $\alpha = .82$), samarbete mellan lärare och föräldrar (sju påståenden, Cronbachs $\alpha = .69$) och ett individualiserat arbetssätt (fem påståenden, Cronbachs $\alpha = .62$). Eftersom Cronbachs α i den sista faktorn är låg används den inte i analyserna. Resultaten baseras på både de 69 lärare i årskurs 2 och 5 som ingår i denna rapport och de 65 lärare som också ingår i NYBO-projektet men vars elever inte besvarat enkäten om droger.

Föräldrarenkät. Alla berörda föräldrar fick en kort enkät tillsänds sig. Enkäten berörde social bakgrund, föräldrarnas hjälp med läxor, syn på barnets kamratkontakter i skolan, intresse att delta i skolans inre arbete, tillfredsställelse med skolan samt fritidssysselsättningar. Efter en påminnelse till de föräldrar som inte besvarat enkäten inom två veckor kom totalt 80% av föräldrarna att besvara enkäten. I de här analyserna används endast svaren på två frågor: moderns högsta utbildning samt hur många organiserade fritidssysselsättningar barnet deltog i.

Invandrarbakgrund. Information inhämtades om vilka elever som fick eller var berättigad till svenska-2 och/eller hemspråksundervisning. Med svenska-2 avses extraundervisning i svenska för elever som har svenska som andraspråk.

Index för multivariata analyser. För att underlätta multivariata analyserna undersöktes om de fem akademiska testmått, lärarnas skattningar av elevernas sociala beteenden samt de tre olika mått på självbild samvarierade i en faktoranalys. Resultaten visade på tre tolkningsbara faktorer (bilaga C): akademiska förmågor, sociala beteenden och självbild. Faktorpoängen för dessa tre faktorer används därför i de multivariata analyserna.

Datinsamling i årskurs 2. Datinsamlingen i årskurs 2 utfördes mellan vecka 45 i början av november och vecka 6 i mitten av februari. De flesta av de 31 klasser som eleverna gick i besöktes under november och december. Det fanns inte några statistiskt säkerställda skillnader i elevernas prestationer i test eller lärarskattningar beroende på när under insamlingsperioden klasserna besöktes. Datinsamlingen utfördes av sam-

manlagt 5 datainsamlare, fyra psykologstudenter på C eller D-nivå och en student i sociologi på C-nivå. En datainsamlare ansvarade för tre klasser, två för fem och två för nio. Innan datainsamlingen påbörjades inhämtades tillstånd från i tur och ordning rektor, berörd lärare och föräldrar. Ingen rektor eller lärare avböjde medverkan medan 8% av föräldrarna inte ville att deras barn skulle delta i undersökningen.

Sammanlagt administrerades fyra test till eleverna vid två olika testtillfällen. Varje tillfälle omfattade ungefär 40 minuter. Innan barnen fick besvara testen fick de en muntlig information som bland annat innefattade information om att lärare eller föräldrar inte skulle kunna ta del av elevernas svar. Övningsexempel fylldes i av klassen gemensamt under ledning av datainsamlaren. Eleverna arbetade sedan helt enskilt. Statistisk information om testen presenteras i tabell 2.

Ordförråd. Ordförståelsetestet har hämtats från en studie av skolverket (1994). Det innehåller 60 ord och till varje ord finns fyra alternativa bilder. Eleven ska dra ett streck över bilden som hör ihop med ordet. Barnen fick tre minuter på sig att hinna med så många som möjligt av 60 ord. Enligt Arnqvist (1999) är testets reliabilitet god (Guttman split-half-test = .99; Cronbachs α = .96; test-retest = .71).

Tabell 2. Medelvärden och spridningsmått för data som samlats i årskurs 2					
		<i>Antal</i>	<i>Medel- Värde</i>	<i>Standard- avvikelse</i>	<i>Min - Max</i>
	Svenska 2/ Hemspråk (%)	372	10,5	–	–
	Pojkar (%)	372	51,6	–	–
	Elever i klassen	372	24,5	3,12	19 – 36
obs	Involverad i klassrummet (%)	127	80,7	–	–
För- äldrar	Moder universitetsutbildad (%)	272	43,1	–	–
	Antal fritidssysselsättningar	272	1,9	1,05	0 – 5
Läro- skattning	Samarbetsförmåga	372	3,73	1,07	1 – 5
	Bråkighet	372	1,79	1,12	1 – 5
	Avbrytande	372	1,82	1,11	1 – 5
Test	Kamratproblem	372	18	–	–
	Självbild	354	17,5	2,52	6 – 20
	Ordförståelse	353	44,8	12,49	5 – 60
	Läsförmåga	353	5,5	2,26	0 – 9
	Räkneförmåga	354	3,9	2,22	0 – 10
Pedagogisk enkät	Pedagogiskt ledarskap	372	2,8	0,61	1,4 – 3,9
	Samarbete	372	1,87	0,40	1,0 – 2,9
	Social ordning	372	3,7	0,57	2,2 – 5
	Ansvar för elevernas inläring	372	2,9	0,70	1,5 – 4,5

Läsförmåga. Lästestet har konstruerats av Anders Arnqvist (1999) och mätte barnens läsförståelse. Barnen fick först höra en saga läsas upp från band och fick därefter själva läsa slutet på sagan. Slutligen fick de besvara nio skriftliga frågor med hjälp av papper och penna. Datainsamlaren informerade barnen om att samtliga svar fanns att finna i den utdelade texten. Antalet rätt kunde variera mellan 0 och 9. Sagan tog ungefär tio minuter och barnen fick därefter tio minuter på sig att besvara frågorna. Även det testets reliabilitet var enligt Arnqvist (1999) god (Guttmans split-half-test = .82; Cronbachs α = .87).

Räkneförmåga. Elevernas räkneförmåga undersöktes med hjälp av ett av deltesten (numerisk räkning) i den nationella utvärderingen för årskurs 2 (Ljung & Pettersson, 1990). I originalversionen användes 15 olika tal. För att minska tidsåtgången för deltestet valdes tio av de 15 talen ut, fem additions- och fem subtraktionstal. I originalversionen hade deltestet en närmast perfekt normalfördelning av rätt, baserat på svaren från 3 000 elever under vårterminen i årskurs 2. I den förkortade versionen valdes talen ut utifrån deras relativa svårighetsgrad; tal med tak- och botten effekter valdes bort. Eleven kunde välja mellan huvudräkning eller att göra en uppställning vid sidan om talet. Två övningsuppgifter löste klassen tillsammans med datainsamlaren innan eleverna själva fick arbeta med de tio uppgifterna. Det genomsnittliga antalet rätt som eleverna i den nationella utvärderingen hade på dessa tio tal var 6,4. Eleverna fick tio minuter på sig att hinna lösa så många tal som möjligt.

Skolanpassning. Ett test ur testbatteriet UMESOL (Taube, Torneus & Lundberg, 1984) användes för att beskriva barnens skolanpassning: Ballong- och flaggbarnen. Testet består av ett testhäfte med 20 påståenden om *kamratkontakter i skolan* (t ex ”Andra tycker jag är en bra kamrat”, ”Jag är inte rädd för stora barn”), *hur skolarbetet fungerar* (t ex ”Mycket är tråkigt av det man lär sig”, ”Jag lär mig snabbt”) samt *allmänna upplevelsen av att gå i skolan* (t ex ”det är roligt att gå i skolan”). För varje påstående fanns en motsatt påstående (t ex ”Det går långsamt för ballongbarnet att lära sig saker och ting” samt ”Flaggbarnet lär sig snabbt”). Om barnet kryssat för det svarsalternativ som innebar en positiv självbild har det tilldelats värdet 1 och i annat fall värdet 0. Den sammanlagda summan kan variera mellan 0 och 20. Testet tog 30 minuter att genomföra. Enligt testmanualen är medelvärdet för deltestet (baserat på närmare 700 barn i 44 klasser) 16,3 ($SD = 0,34$) och reliabiliteten .49.

Kamratproblem. Barnens sociala status i skolan undersöktes med samma metod som användes i årskurs 5. I genomsnitt gjorde eleverna 2,47 positiva val och 1,55 negativa.

Sociala förmågor. Barnens lärare i årskurs 2 skattade tre aspekter av elevernas sociala förmågor: samarbetsförmåga, avbrytande, bråkighet. Samma skala som i årskurs 5 användes för skattningarna (1 = förekommer nästan aldrig; 2 = sällan; 3 = ibland; 4 = ofta; 5 = nästan alltid). Av de 63 lärarna ansåg sig en inte kunna skatta elevernas sociala status, något som berörde 20 barn.

Skolanpassning (observationer). I varje klass specialstuderades ungefär sex slumpvis valda barn, totalt 172. Dessa barns agerande under lektionerna observerades. Syftet med observationerna var bland annat att se hur väl barnet fungerade i klassrummet. Observationsmetoden har tidigare använts av Stigler, Lee och Stevenson (1987). Vissa modifieringar har dock gjorts för att passa syftet med studien, främst att antalet kategorier för elevbeteenden har minskats. Först fick datainsamlaren i samråd med läraren välja ut de lektionstimmar som var lämpliga att observera. De senare skulle väljas ut från lärarleda aktiviteter eller individuellt arbete, inte eventuella hålminuter (t ex mellan avklädning efter utevistelse och före lunch). Så fort en *observationsperiod* påbörjades, skulle de sex utvalda barnen observeras i en i förväg bestämd ordning. Observationerna utfördes i form av sex *block*. I varje block observerades var och en av de sex barnen vid ett tillfälle. Varje observation innebär att barnet och läraren observerades under 15 sekunder. Sedan noterades det inträffade i protokollet. Därefter påbörjades nästa observation. Observationsblocken inleddes den 5, 10, 15, 20, 25 och 30 minuten i de utvalda lektionerna. Det betyder att varje barn observerades sex gånger per lektion, totalt 36 gånger. När ett observationsblock påbörjades, avsöktes skolans rum i tur och ordning (om eleverna satt i olika rum). När alla barn observerats på det sättet en gång påbörjades nästa observationsrunda. Om ett utvalt barn blev sjukt före det första testtillfället valdes ett nytt barn ut. Varje observation avslutades med fyra registreringar: aktivitet (t ex svenska, matematik, bild och form), situation (helklass, grupp, enskilt arbete), lärarens agerande (presenterar kunskap, feedback, tillsägelse, observerar klass/rättar skrivningar) samt elevens agerande (involverad, ej involverad, fysiskt eller verbalt regelbrott, vandrar omkring i klassrummet, samt oklart⁴³). Alla registreringar utgick från det observerade barnet. Beroende på att barn blev sjuka efter att de valts ut för ingå i den specialstuderade gruppen kom inte alla barn att observeras 36 gånger. I genomsnitt observerades barnen 31,6 ($SD = 5,35$) gånger. Av observationerna beskrev 78% elevers målinriktade agerande, 9% ej målinriktat (inkl att vandra omkring i rummet), 2% regelbrott (verbal och fysisk aggressivitet) samt 11% oklart (det som inte enkelt kunde hänföras till någon av de tre tidigare kategorierna). Andelen målinriktade beteenden används i de fortsatta analyserna som ett mått på elevernas koncentrationsförmåga.

Pedagogiskt arbetssätt (enkät). Se avsnittet om datainsamling i årskurs 5.

Index för multivariata analyser. Med hjälp av faktoranalys (promax rotering) kunde samma tre faktorer grovt identifieras som i årskurs 5 (bilaga D): akademiska förmågor, sociala beteenden och självbild. Faktorpoängen för dessa tre faktorer används i de multivariata analyserna.

⁴³ Det som inte kunde hänföras till någon av de andra tre kategorierna.

RESULTAT

Först beskrivs kortfattat vilka eleverna är. Därefter presenteras vilken kunskap eleverna hade om de olika typerna av droger⁴⁴, deras attityd till dem och hur många som hade använt någon av dem. Slutligen analyseras vilka eleverna var som kände till droger, var positiva till dem samt hade erfarenhet av dem.

Eleverna

Av de 680 eleverna var 51% pojkar och 49% flickor. Så gott som alla (96%) bodde tillsammans med sin mamma. Tre fjärdedelar levde också med sin biologiska pappa, antingen tillsammans med mamman eller genom delat boende. Det är ungefär vad som kunde förväntas utifrån hur situationen ser ut i Stockholm (26%)⁴⁵.

Endast 5% av eleverna var födda utomlands, medan 24% hade minst en förälder som var född utomlands. Av Stockholms samtliga drygt sjutusen 12-åringar den 31 december 2000 var 13% födda utomlands. Av de undersökta eleverna som var födda i Sverige kände sig 97% som svenskar medan motsvarande andel för de som var födda utomlands var 46%. Av eleverna där båda föräldrarna var födda i Sverige kände sig 95% svenska, där en var född i Sverige och i utlandet 76% och där båda var födda i utlandet 38%.

Av de tillfrågade angav 50% att de brukade tala med kamrater eller syskon om sina bekymmer, 79% med föräldrarna eller andra vuxna (78% föräldrar och 7% andra vuxna) medan 7% uppgav att de inte hade någon alls att vända sig till med bekymmer. Det fanns inte någon tydlig skillnad i vilka eleverna brukade vända sig till beroende på var föräldrarna var födda.

Femteklassarnas kunskap om droger

Eleverna fick besvara tre frågor som rörde deras kunskap om droger: (1) om de lärt sig om hur tobak, alkohol och andra droger påverkar deras kropp, (2) om de uppfattar drogerna som farliga, samt (3) om de kan tas av polisen om de använder drogerna.

Andel som kände till drogerna. En klar majoritet av eleverna uppgav sig ha fått information om de tre undersökta drogtyperna (tabell 3). Det var bara ungefär en av tio

⁴⁴ Genomgående används ”droger” som ett samlingsbegrepp för tobak, alkohol, narkotika, sniffning av lösningsmedel och dopingpreparat.

⁴⁵ Uppgifterna om situationen i Stockholm totalt har hämtats från Utrednings- och statistikkontorets hemsida, www.usk.stockholm.se, 2001-06-14.

som sade sig sakna kunskap om *tobak* respektive *alkohol*, medan var femte inte kände till *övriga droger* (narkotika, sniffning, dopning). Vad gäller *övriga droger* var det dessutom en stor grupp (41%) som var osäkra på sin kunskap. Den vanligaste källan till kunskap var föräldrarna, följt av skolan (observera att flera alternativ kan förekomma parallellt).

Tabell 3. Andel (%) av eleverna som hade lärt om hur droger påverkar kroppen (fler svarsalternativ är möjliga) ($N = 680$)

	Ingen	Skolan	Föräldrar	Vänner	Annat sätt	Vet inte
Tobak	9	38	58	10	28	6
Alkohol	12	30	60	9	27	7
Övriga droger	22	24	41	8	14	41

Hur droger påverkar kroppen. Frågor ställdes om hur tobak och alkohol påverkar hälsan. Som framgår av tabell 4 var det vanligare att eleverna ansåg att tobak var hälsovådligt än alkohol. Det var mycket få som såg tobak och alkohol som helt ofarligt eller som inte visste.

Tabell 4. Andel (%) av eleverna som uppfattade att droger påverka hälsan ($N = 680$)

	Mycket farligt	Lite farligt / det beror på	Inte alls farligt	Vet inte
Tobak	73	26	0	1
Alkohol	34	62	1	3

Frågor om andra typer av droger har delats upp. Av de tillfrågade eleverna visste inte 30% om Cannabis är en farlig eller ofarlig drog. I stort sett alla övriga (69%) trodde att det är farlig. Endast 15 elever (2%) trodde inte att det var farligt. Andra narkotiska preparat (t ex Ecstasy och Kokain) ansåg 56% som farliga, 1% trodde inte att de var farliga och 43% visste inte. Att sniffa lösningsmedel ansåg 72% vara farligt, 27% visste inte och 1% trodde inte det var farligt. Dopingpreparat som anabola steroider menade 51% vara farligt, 13% trodde inte det och 36% visste inte.

Olagligt att använda droger. I Sverige är det förbjudet att sälja tobak och alkohol till alla under 18 år. Däremot är det tillåtet att röka och dricka för underåriga. Narkotika är förbjudet att både sälja och köpa. En tredjedel av eleverna trodde att de kunde bli tagna av polisen om de rökte, hälften om de drack alkohol och sju av tio om de använde narkotika och andra droger (tabell 5). Det var en relativt stor andel som var osäkra.

Tabell 5. Andel (%) av eleverna som ansåg att de kunde tas av polisen om de använde olika droger ($N = 680$)

	Kan man tas av polisen		
	Ja	Nej	Vet ej
Tobak	33	34	33
Alkohol	51	20	29
Övriga droger	70	3	27

Tillgänglighet. Knappt hälften av eleverna uppgav att de kunde få tag på tobak och alkohol (tabell 6). Vad gäller tobak var det framför allt i affärer som eleverna kunde köpa det. För alkohol var det främst från föräldrar med och utan lov som de kunde få tag på det.

Tabell 6. Var (%) eleverna ansåg att de kunde tag på droger (flera svarsalternativ är möjliga) ($N = 680$)

	Kan ej få tag på	Affärer	Syskon Kamrater	Föräldrar m lov	Föräldrar utan lov	Annat sätt	Vet inte
Tobak	59	15	5	2	6	6	16
Alkohol	58	11	3	7	10	7	13

Exakt hälften av eleverna bodde i en familj där ingen röker. Av övriga var det 45% där föräldrar röker, 5% där syskon röker och 7% där någon annan i familjen röker eller snusar (dvs viss överlappning förekom). Enligt eleverna var det 7% av föräldrarna som inte alls dricker alkohol. Knappt vart tredje barn (30%) hade föräldrar som dricker själva men som inte bjuder sina barn. Drygt hälften av eleverna (56%) hade smuttat med tillåtelse från föräldrarna och 7% hade fått dricka ur ett eget glas. Endast två elever av 680 uppgav att föräldrarna ofta bjöd dem alkohol ur ett eget glas.

Tabell 6 visar att endast 1% av eleverna hade föräldrar som tillät dem att använda tobak och 8% tillät sina barn att dricka alkohol. Ingen fick använda narkotika eller andra droger för föräldrarna (tabell 7).

Tabell 7. Andel (%) av eleverna som fick använda droger för föräldrarna ($N = 680$)

	Föräldrarna tillåter	Föräldrarna tillåter ej	Vet inte
Tobak	1	95	4
Alkohol	8	83	9
Övriga droger	0	97	3

Femteklassarnas attityd till droger

Eleverna fick ta ställning till fem påståenden vardera om tobak, alkohol och övriga droger. För varje påstående fanns tre svarsalternativ: instämmer, instämmer inte samt vet inte. Som framgår av tabell 8 var de allra flesta av eleverna klart negativa till alla tre typerna av droger; endast ett fåtal instämde i de olika påståendena. Tabellen visar också att många var osäkra. Exempelvis visste inte var fjärde om den som röker känner sig säkrare och var femte om alkohol respektive narkotika gör att man känner sig säkrare. Var fjärde elev var också osäker på om det var kul eller ej att dricka alkohol och var sjunde var osäker på om man blev populärare om man rökte respektive drack alkohol.

	Ja	Nej	Vet inte
Det verkar kul att röka	3	82	15
Barn under 18 borde få röka	3	92	6
Den som röker blir populär	4	82	14
Den som röker känner sig säkrare	4	72	24
Det är tufft att röka	3	93	5
Det verkar kul att dricka alkohol	6	70	24
Barn under 18 borde få dricka alkohol	6	85	9
Den som dricker alkohol blir populär	3	84	13
Den som dricker alkohol känner sig säkrare	4	74	22
Det är tufft att dricka alkohol	2	90	8
Det verkar kul att använda andra droger	1	92	8
Barn under 18 borde få använda andra droger	0	98	2
Den som använder andra droger blir populär	2	89	9
Den som använder andra droger känner sig säkrare	4	76	20
Det är tufft att använda andra droger	1	95	4

När attityderna till de tre olika typerna av droger jämfördes var det åtta av tio elever som inte instämde i något av påståendena om tobak, alkohol och andra droger. Dessa elever var alltså helt negativa till alla tre typerna av droger. Mindre grupper var positiva till åtminstone ett påstående om tobak (4,5%), alkohol (6,5%), tobak och alkohol (3,3%) eller tobak, alkohol och övriga droger (2,6%). Återstående 3,4% återfanns i övriga alternativ (t ex var nio elever positiva till alkohol och övriga droger men inte till tobak).

Förväntningar om framtiden. Eleverna fick besvara frågan om de trodde att de skulle komma att använda droger i framtiden. Det var framför allt alkohol som många elever trodde de skulle komma att använda längre fram i livet (tabell 9); det gjorde var fjärde barn. Ett försumbart antal trodde att de skulle röka som vuxna och ingen trodde att de skulle komma att använda narkotika eller andra droger.

När föräldrarna rökte i hemmet trodde 4% av eleverna att de själva skulle börja röka medan det endast var 1% som trodde det när föräldrarna inte rökte. Skillnaden var statistiskt säkerställd⁴⁶.

Föräldrarnas alkoholvanor var tydligt relaterade till elevernas förväntningar på framtiden. I de familjer där föräldrarna inte drack alkohol var det bara 16% av eleverna som trodde att de skulle börja dricka, när föräldrarna drack men aldrig bjöd barnen var det 22%, när barnen ibland fick smutta ur föräldrarnas glas var det 49% och när de bjöds i eget glas var det 59%. Även den skillnaden var statistiskt säkerställd⁴⁷.

Tabell 9. Andel (%) elever som trodde att de skulle använda droger när de blir äldre ($N = 680$)

	Nej	Ja	Vet inte
Tobak	69	2	29
Alkohol	18	39	43
Övriga droger	89	0	11

Femteklassarnas erfarenhet av droger

Tobak. Det stora flertalet (86%) hade aldrig rökt tobak. Av övriga hade 13% testat och 1% rökte ibland. Ingen var dagligrökare. Det var bara i fyra av de 38 klasserna (11%) där det inte fanns någon elev som provat på tobak. I tio klasser (26%) hade en enda elev testat att röka och i 24 klasser fanns minst två elever som rökt. Som mest hade åtta elever i en klass rökt. Det var således i nio av tio klasser där minst en elev rökt. Det var något vanligare att eleverna hade rökt när skolan låg i ett socialt utsatt bostadsområde⁴⁸.

⁴⁶ $\chi^2(1) = 3,84, p = .0499$

⁴⁷ $\chi^2(3) = 56,60, p > .0001$

⁴⁸ Information om skolornas sociala närmiljö har hämtats från den senast genomförda folk- och bostadsräkningen (FoB-90). Fem mått har använts: andel socialbidragstagare, arbetare, invandrare, boende i allmännyttans bostäder samt högskoleutbildade. Dessa mått varierade stort mellan de 26 skolorna: andelen socialbidragstagare varierade mellan 0,5 och 15%, invandrare mellan 2 och 23%, arbetare mellan 11 och 41%, boende i allmännyttans bostäder mellan 0 och 77% samt högskoleutbildade mellan 18 och 58%. Den sista variabeln inverterades och de fem måtten z-standardiserades och summerades så att ett socialt index bildades. Indexet motiveras av att variablerna samvarierade starkt (Cronbachs $\alpha = .89$). Positiva värden i indexet indikerar en socialt stabil miljö (få socialhjälpstagare, invandrare, arbetare, boende i allmännyttan och många höginkomsttagare) och negativa värden en instabil (många socialhjälpstagare, invandrare, arbetare, boende i allmännyttan och få högskoleutbildade). Eftersom friskolornas upptagningsområde sträcker sig utanför skolans närmaste närmiljö har de uteslutits ur denna analys. Det totala antalet klasser som analyserna bygger på är således 32. Sambandet mellan indexet och andelen elever i klassen som rökt tobak var $-0,46, p = .0079$

Av dem som provat tobak visste föräldrarna om detta i över hälften av fallen. Föräldrar som röker hade oftare barn som rökt (22%) jämfört med föräldrar som inte rökte (9%)⁴⁹.

Berusad på alkohol. Av undersökningsgruppen hade 92% aldrig varit berusade. Sex procent hade varit berusade vid ett enskilt tillfälle och 2% hade druckit sig berusade vid fler än ett tillfälle. I 12 av de 38 (32%) klasserna hade ingen elev varit berusad, i 13 hade en elev varit berusad och i 13 hade minst två varit det. Som mest hade fem elever i en klass varit berusade. Sambandet mellan andelen som varit berusade i klassen och skolans sociala närmiljö var inte statistiskt säkerställt⁵⁰. Av de 8% som varit berusade så visste föräldrarna om detta i hälften av fallen.

När föräldrarna var nykterister hade 2% av eleverna varit berusade, när föräldrarna drack alkohol men inte bjöd sina barn var det 6%, när barnen fick smutta ur föräldrarnas glas var det 7% och när barnen fick ett eget glas var det 20%. Den skillnaden var statistiskt säkerställt⁵¹.

Andra droger. Av undersökningsgruppen hade 3% blivit erbjudna narkotika och 6% kände någon som använt narkotika. Av de 680 eleverna hade 12 använt narkotika, snifvat lösningsmedel eller använt dopingpreparat⁵². Det motsvarar knappt 2%. I 28 av klasserna (74%) hade inte någon elev erfarenhet av det. I åtta klasser hade en elev testat andra droger och i två klasser hade två gjort det. Det fanns inte något statistiskt säkerställt samband mellan andelen som provat andra droger och skolans sociala närmiljö⁵³.

Överlappning mellan olika typer av droger. Av eleverna var det 81% som inte provat vare sig tobak, alkohol eller andra droger (figur 1). Det vanligaste alternativet var att endast ha rökt tobak och närmast att rökt tobak och berusat sig på alkohol. Det fanns en grupp som endast druckit alkohol och en liten grupp som provat alla tre typer.

Samband mellan kunskap, attityd och beteende

Samband mellan kunskap och attityder. Det fanns inte något statistiskt säkerställt samband mellan de som uppgav att de visste hur respektive drog påverkade kroppen och om eleverna var (lite) positiva eller helt negativa till droger (tabell 9). Inte heller fanns det något samband mellan om eleven trodde de kunde tas av polisen om de rökte tobak respektive använde andra droger och om de var positiva eller negativa till tobak respektive andra droger. Däremot var elever mer positiva till alkohol när de inte trodde att de

⁴⁹ $\chi^2(1) = 23,65, p > .0001$

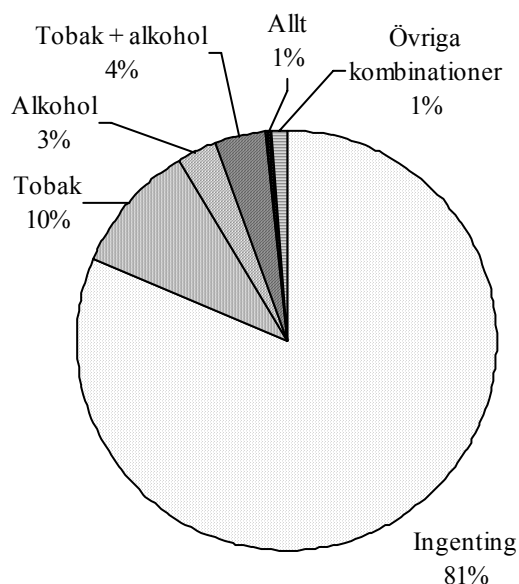
⁵⁰ $r(n = 32) = -.23, p = .1932$

⁵¹ $\chi^2(3) = 14,49, p = .0023$

⁵² Eftersom de flesta elever endast angett att de använt någon annan drog men inte angett vilken drogen var, går det inte att särskilja dem åt.

⁵³ $r(n = 32) = .23, p = .2131$

kunde tas av polisen om de drack; av de som inte trodde det var 23% positiva till alkohol, medan 12% var positiva av dem som trodde att de kunde tas av polisen.

Figur 1. Elevernas erfarenhet av olika droger (olika kombinationer)

Tabell 9. Signifikanstestning (χ^2 -värden) av sambanden mellan kunskap, attityder och beteenden för de tre typerna av droger ($N = 680$) ⁵⁴			
<i>Typ av kunskap:</i>		<i>x Attityd</i>	<i>x Beteende</i>
Tobak	Kunskap om hur den påverka kroppen	0,99	5,19 ^a
	Mycket farligt för hälsan	37,72 ^d	28,94 ^d
	Kan tas av polisen	1,27	2,90
Alkohol	Kunskap om hur den påverka kroppen	0,02	0,93
	Mycket farligt för hälsan	10,05 ^b	3,97 ^a
	Kan tas av polisen	12,34 ^c	3,97 ^a
Narkotika etc	Kunskap om hur den påverka kroppen	2,53	1,35
	Mycket farligt för hälsan	1,20	0,76
	Kan tas av polisen	3,69	23,33 ^d

^a $p < .05$; ^b $p < .01$; ^c $p < .001$; ^d $p < .0001$

⁵⁴ De numeriska värdena i tabellen avser χ^2 -värden. I de fall χ^2 -värdet åtföljs av en bokstav betyder det att det samband som χ^2 -värdet beskriver är statistiskt säkerställt, det vill säga att det är osannolikt att det uppkommit av slumpen. Bokstaven *a* säger att risken är fem på hundra att den uppkommit av slumpen, *b* att den är en på hundra och så vidare. χ^2 -värdet för elevernas attityd till tobak och om de ansåg att tobak är farligt för kroppen var exempelvis 0,99. Det sambandet är således inte statistiskt säkerställt.

Av de som uppfattade att det var mycket farligt att röka tobak var 6% positiva till att röka medan motsvarande andel för de som inte uppfattade rökande som speciellt farligt var 23%. Skillnaden var statistiskt säkerställd (tabell 9). Detsamma gäller sambandet mellan hur farligt eleverna uppfattade att det är att dricka och attityden till att dricka alkohol; av de som uppfattade det som farligt var 8% positiva medan 17% var positiva av de som inte uppfattade det som speciellt farligt att dricka alkohol. När det gäller andra droger som narkotika och lösningsmedel fanns inte något samband mellan den upplevda faran och attityden till drogerna.

Samband mellan kunskaper och beteenden. Av de nio möjliga sambanden mellan de tre måtten på kunskap och elevernas faktiska beteenden var fem statistiskt säkerställda (tabell 9). Två av de statistiskt säkerställda sambanden var starka. Det första handlar om tobak och hur farligt det är för hälsan. Av de 494 elever som uppfattade att tobak var mycket farligt hade 50 (10%) rökt. Motsvarande andel för de 185 som inte upplevde att rökning var farligt var 26%. Det andra starka sambandet rör kopplingen mellan faran att tas av polisen och användandet av droger. Av de 630 som trodde att man kan tas av polisen hade åtta (1%) testat narkotika, lösningsmedel eller dopingpreparat medan tre av de 19 (15%) som inte trodde de kunde tas av polisen hade använt droger.

Samband mellan attityder och beteenden. Genomgående för alla tre drogtyperna var att det fanns starka samband mellan attityder och om eleverna testat drogen. Av de 73 elever som var mer positiva till tobak hade 28 (38%) rökt medan endast 12% hade gjort det av de som var negativa⁵⁵. Av de 95 som var positiva till alkohol hade 21 varit berusade (22%) och av de 582 som var negativa till alkohol hade 31 druckit (5%)⁵⁶. Av de 41 som tyckte att andra droger var positiva hade fyra (10%) använt dem medan åtta av 636 negativa (1%) hade gjort det⁵⁷. Även om samtliga dessa samband var statistiskt säkerställda betyder inte det automatiskt att positiva attityder gör att elever börjar använda droger. En alternativ tolkning är att användande av drogen gör att eleverna blir mer positiva till drogerna.

Sammanfattningsvis fanns det starkas samband mellan elevers attityder till de olika drogerna och om de använt dem eller inte. Resultaten ger inget besked om attityder påverkar beteenden eller om användande av droger påverkar attityden. Sambanden var i de flesta fall svaga eller inte statistiskt säkerställda vad gäller elevernas kunskap å ena sidan och deras attityder respektive deras beteenden å den andra.

⁵⁵ $\chi^2(1) = 37,12, p < .0001$

⁵⁶ $\chi^2(1) = 32,42, p < .0001$

⁵⁷ $\chi^2(1) = 15,97, p < .0001$

Multivariata analyser

Som nästa steg i analyserna undersöks vilka elever som kände till drogerna, vilka som var positiva till dem och vilka som provat droger. Först undersöks vilka variabler i årskurs 5 som kan förklara elevernas kunskap, attityder och drogbruk i årskurs 5. I de analyserna ingår samtliga 680 elever. Därefter undersöks vilken information i årskurs 2 som kan förklara elevernas kunskap, attityder och drogbruk i årskurs 5. De analyserna bygger på de 372 elever som också mätts i årskurs 2. I den första analysen ingår information om föräldrarnas relation till sina barn, något som det saknas information om från årskurs 2. Slutligen undersöks hur mått från årskurs 2 och årskurs 5 tillsammans kan förklara vilka elever som rökt tobak respektive varit berusade. De analyserna bygger på de 372 elever som undersökts vid båda tillfällena. Analyserna genomfördes med hjälp av multipel regressionsanalys⁵⁸. De förklaringsvariabler som använts var i allmänhet inte högt interkorrelerade, något som är en förutsättning för multivariata analyser⁵⁹.

Elevernas situation och relation till droger i årskurs 5. Sammanlagt användes 18 förklaringsvariabler som omfattade barnens kön och etniska ursprung, föräldrarnas utbildning och civilstånd, pedagogik och klasstorlek, barnets kamratkontakter, sociala och akademiska förmågor samt självbild⁶⁰. I tabell 10 sammanfattas regressionsanalyserna. Värdena i tabellen avser betavikter, det vill säga ungefär detsamma som ”sanna” korrelationer efter att förklaringsvariablernas samband med sig själva kontrollerats för. Statistiskt säkerställda förklaringsvariabler redovisas med hjälp av asterisker efter korrelationskoefficienterna. En asterisk betyder att korrelationen är säkerställd med 95% säkerhet, två med 99% säkerhet och så vidare. Längst ner i tabellen presenteras den förklarade variansen.

Elever som kände till droger. De 81% som hade fått information om tobak⁶¹ gick oftare i en skola där läraren uppgav att rektors ledningsarbete var bra, eleverna hade oftare

⁵⁸ Mer korrekt är att beskriva analysmetoden som *Multipel regressionsanalys med dikotoma beroendemått*. Analyserna genomfördes med hjälp av Windows-versionen av LISREL8.30 (Jöreskog & Sörbom, 1993). Först justerades data för skaltekniska olikheter och för bristande reliabilitet med hjälp av LISREL8:s preprocessor, PRELIS. Den korrelationsmatris med samtliga förklaringsvariabler (prediktorer) och beroendemått som PRELIS genererade användes därefter för de multipla regressionsanalyserna. Eftersom PRELIS justerat för skaltekniska olikheter kan multipel regressionsanalys användas istället för logistisk regressionsanalys. Multipel regressionsanalys ger både svar på frågan om hur väl ett antal förklaringsvariabler tillsammans kan förklara en utfallsvariabel (R^2) och vilka av de möjliga förklaringsvariablerna som har det största förklaringsvärdet. Den förklarade variansen kan i teorin uppgå till 100% men överstiger sällan 50% vid analyser inom det samhällsvetenskapliga området.

⁵⁹ För årskurs 5 (bilaga E) fanns det högsta sambandet fanns mellan ordningen i klassrummet och lärarnas upplevda ansvar ($r = .53$). För förklaringsvariablerna från årskurs 2 (bilaga F) var det högsta sambandet mellan sociala beteenden och socialt inflytande (.42).

⁶⁰ Elevernas attityder till de olika drogerna har inte använts som förklaringsfaktorer för deras drogbruk eftersom det inte går att avgöra om attityderna kommer före beteendet eller tvärt om. För att kunna argumentera för att attityden påverkar beteendet (och således är lämplig att användas som prediktor för beteendet) behöver attityden mätas före beteendet (dvs vid en tidigare tidpunkt), något som inte varit möjligt i denna studie.

⁶¹ Förklaringsvariablerna räknas upp med de starkaste först och sedan i fallande ordning.

bättre akademiska förmågor⁶², samarbetet mellan lärare och mellan lärare och föräldrar fungerade bättre, det fanns färre elever i klassen, eleven var en pojke, hade föräldrar som rökte, hade inte kamratproblem, gick i en klass med sämre social ordning, hade bättre sociala förmågor, samt att eleven hade få eller inga fritidssysselsättningar.

De 81% av eleverna som kände till alkoholens påverkan på kroppen hade föräldrar som hade bjudit dem på alkohol (ur eget glas), samarbetet mellan lärare och mellan lärare och föräldrar fungerade bättre, eleven hade bättre akademiska förmågor, hade invandrarbakgrund, anförtror sig inte bara till kamrater, hade sammanboende föräldrar och hade sämre självbild.

De 78% som kände till narkotika, läsningsmedel och/eller dopingpreparat hade bättre akademiska förmågor, var pojke, hade inte invandrarbakgrund, hade bättre sociala förmågor⁶³, hade inte kamratproblem, gick i klasser där ordningen var god, hade bättre självbild och högre månadspeng, gick i klasser med bättre social ordning samt gick i klasser där läraren inte upplevde så stort ansvar för elevernas inläring.

Sammantaget talar analyserna för att elevernas akademiska förmågor var den viktigaste enskilda förklaringsfaktorn för att förklara deras kunskap om drogerna. Genomgående hade pojkarna mer kunskap än flickorna. Föräldrarnas egna användande av tobak och om de bjöd sina barn på alkohol tycks också ha ökat elevernas kunskap. De pedagogiska variablerna spelade i de flesta fall en liten roll.

Elever som var positiva till droger. De flesta elever var negativa till alla former av droger. De 11% som visade en viss positiv attityd till tobak hade oftare föräldrar som inte visste vad de gjorde på fritiden eller vilka kamrater de umgicks med, gick oftare i klasser där läraren inte upplevde sig ha ett så stort ansvar för elevernas inläring och utveckling, det var god ordning i klassen, hade inte kamratproblem, hade föräldrar med bättre utbildning, eleven presterade sämre på de akademiska testen och hade en sämre självbild, det gick fler elever i klassen, hade högre månadspeng, lärar- och föräldrasamarbetet fungerade bättre.

De 14% som var något positiva till alkohol hade oftare föräldrar som hade bjudit dem på alkohol (i eget glas), hade sämre självbild, hade föräldrar som inte visste vad de gjorde på fritiden, gick i större klasser samt gick i klasser där läraren upplevde sig ha ett litet ansvar för elevernas inläring och utveckling.

⁶² Se bilaga C (index sammansatt av vokabulär, läsförmåga, läsförståelse, stavningsförmåga och räkneförmåga).

⁶³ Se bilaga C (index sammansatt av bråkighet, avbrytande, bristande koncentration och dålig samarbetsförmåga).

Tabell 10. Multipel regressionsanalys för att förklara vilka elever som kände till, var positiva till och hade provat olika droger i årskurs 5 (betavikter och förklarad varians) ($N = 680$)

Prediktorer (årskurs 5):	Kände till:			Positiv till:			Använt:		
	Tobak	Alkohol	Narkotika	Tobak	Alkohol	Narkotika	Tobak	Berusad	Narkotika
Pojke	.21****	.13**	.35****	-.04	.00	.13**	.19****	.18****	
Invandrarbakgrund	.09	.14***	-.14***	.04	-.01	.08	.16****	.08	
Antal vårdnadshavare	-.04	.11**	-.08	-.03	-.03	-.16***	-.01	-.02	
Moderns utbildning	.03	.03	-.02	.14***	-.02	.10*	.13***	.16****	
Månadspeng	.00	.09	.10**	.13***	.00	-.03	.04	.02	
Föräldrar vet ej vad eleven gör	.03	.08	.07	-.25****	-.16***	-.19****	-.13***	-.24****	
Föräldrar röker/bjuder alkohol	.18***	.39****	–	-.02	.32****	–	.33****	.18***	
Fritidsaktiviteter	-.12**	-.02	.00	.03	.01	-.01	-.17***	-.23****	
Anförtror sig endast t kamrater	.03	-.13**	-.08	.06	-.00	.04	.12***	.08	
Social förmågor	.10*	.03	.12**	.05	-.03	-.15**	-.15***	-.13***	
Bortvald av kamraterna	-.14****	-.04	-.12**	-.18****	.04	.01	-.08	-.22****	
Akademiska färdigheter	.33****	.16***	.36****	-.14***	.06	.06	.00	-.04	
Självbild	.18****	-.11**	-.10**	-.15***	-.20****	-.09	-.13**	-.07	
Skolans pedagogiska ledarskap	.35****	.08	-.02	-.06	.03	-.04	-.13**	-.04	
Samarbete mellan lärare/föräld	.32****	.19***	-.08	.12**	.05	.19***	-.12***	-.11*	
Ordning i klassen	-.13***	.09	.11*	.20****	.09	.34****	-.11**	-.11*	
Lärares upplevda ansvar	.05	.07	-.10*	-.24****	-.14**	-.24****	-.01	.08	
Elever i klassen	-.21****	-.04	-.09	.15***	.16**	.20****	.11**	-.01	
R ² (förklarad varians)	.33****	.29****	.33****	.32****	.26****	.32****	.45****	.44****	

För få elever som provat för att göra det meningsfullt att använda multivariat analys

* $p < .05$; ** $p < .01$; *** $p < .001$; **** $p < .0001$

De 6% av eleverna som var försiktigt positiva till narkotika och andra droger kom oftare från klasser med bättre social ordning, hade lärare som inte upplevde sig ha ett så stort ansvar för elevernas inläring och utveckling, föräldrarna visste inte vad eleverna gjorde på fritiden, lärar- och föräldrasamarbetet fungerade sämre, eleven hade endast en hemmavarande förälder, eleven hade sämre sociala förmågor och var en pojke samt föräldrar som hade en högre utbildning.

De variabler som tydligast förklarade elevernas attityder handlade om lärarnas beskrivningar av skolans pedagogiska klimat, framför allt vilket ansvar de kände för elevernas inläring och utveckling. Elever som var mer positiva kom oftare från större skolklasser. I motsats till kunskap om drogerna var elevernas akademiska förmågor inte lika tydligt relaterade till attityderna. Elever vars föräldrar inte kände till vad eleverna gjorde på fritiden var mer positiva till alla tre typerna av droger. I övrigt tycks barnens sociala bakgrund spela en underordnad betydelse.

Elever som använt droger. Som redan framgått hade 14% av barnen rökt tobak, 8% varit berusade och 2% hade använt andra droger (narkotika, lösningsmedel eller doping). Eftersom det endast var 12 av 680 elever som sade sig ha använt narkotika eller sniffat lösningsmedel bedömdes det som inte meningsfullt att använda multivariata analyser för att försöka förstå vad som ökar risken att använda dessa droger.

Analysen av vilka som rökt och druckit var lättare att förklara än vilka som kände till och som var positiva till de olika drogerna. Den förklarade variansen var drygt 40%.

Analyserna visar att det var vanligare att elever hade rökt tobak när föräldrarna själva rökte, eleven var en pojke och hade invandrarbakgrund, eleverna inte hade några fritidsysselsättningar, när föräldrarna hade högre utbildning och sämre kontroll över vad eleverna gjorde på fritiden, eleven hade dåliga sociala förmågor, sämre självbild och bara brukade anförtro sig till kamrater. Dessutom kom de eleverna oftare från klasser där lärarna beskrev samarbetet mellan lärare och föräldrar som sämre, rektors pedagogiska ledarskap som sämre, liksom ordningen i klassrummet samt där klasserna var större.

Det var vanligare att eleverna hade varit berusade när föräldrarna inte visste vad de gjorde på fritiden, eleven saknade fritidsaktiviteter, eleven inte hade kamratproblem, när föräldrarna hade bjudit barnet på alkohol (i eget glas), eleven var en pojke och hade sämre sociala förmågor, föräldrarna hade högre utbildning, lärar- och föräldrasamarbetet inte fungerade bra samt den sociala ordningen i klassen var sämre.

De förklaringsvariabler som tydligast kunde förklara vilka som använt tobak och alkohol var föräldrar som inte visste vad barnet gjorde på fritiden, där barnet saknade fritidsaktiviteter, var en pojke, hade föräldrar med högre utbildning, hade sämre sociala förmågor och kom från skolor där lärarsamarbetet fungerade sämre och där ordningen i klassen också var sämre. I övrigt spelade social bakgrund, pedagogiskt arbetssätt och kamratkontakter en underordnad roll.

Elevernas situation i årskurs 2 och deras relation till droger i årskurs 5. För drygt hälften av eleverna ($n = 372$) finns uppgifter om deras situation i årskurs 2. Sammanlagt 15 förklaringsvariabler från årskurs 2 används för att öka förståelsen om vilka som använt droger i årskurs 5. Förutom barnets kön, moderns högsta utbildning och klassernas storlek handlar det om elevernas testresultat och lärares skattning av elevernas sociala beteenden i årskurs 2. Betavikter och förklarad varians sammanfattas i tabell 11.

Elever som kände till droger i årskurs 5. När det gäller de faktorer i årskurs 2 som förklarar elevernas kunskaper i årskurs 5 handlar det i första hand om kön (pojkar hade mer kunskap), social bakgrund (elever med invandrabakgrund och elever där modern hade högre utbildning kände i allmänhet bättre till droger i årskurs 5), akademiska färdigheter (ju bättre de presterade på testen i årskurs 2, desto mer kände de till om droger i årskurs 5). Resultatet ger alltså till stor del samma resultat som i analyserna från årskurs 5.

Elever som var positiva till droger i årskurs 5. Elevernas attityder till droger gick relativt dåligt att förklara med hjälp av information från årskurs 2.

Elever som använt droger i årskurs 5. Flera variabler som mättes i årskurs 2 kunde förklara vilka elever som använt tobak och alkohol i årskurs 5. Bilden var snarlik för både tobak och alkohol. De som använt dem var oftare pojkar, elever med invandrabakgrund och elever som av sina lärare bedömdes vara störande, bråkiga, okoncentrerade och med dålig samarbetsförmåga (mätt som faktorn sociala förmågor). Dessutom hade elever oftare testat drogerna i årskurs 5 när de gått i större klasser i årskurs 2.

Sammantaget lyckades analyserna bättre med att förklara elevernas kunskaper och beteenden än attityder. Av de förklaringsvariabler som mättes i årskurs 2 är det främst av intresse att elevernas sociala beteenden kunde förklara både vilka som rökt och varit berusade i årskurs 5. De pedagogiska variablerna var i allmänhet inte relaterade till elevernas kunskaper, attityder och beteenden i årskurs 5, något som är inte är överraskande med tanke på att eleverna i allmänhet hade nya lärare och gick i nya skolor i årskurs 5.

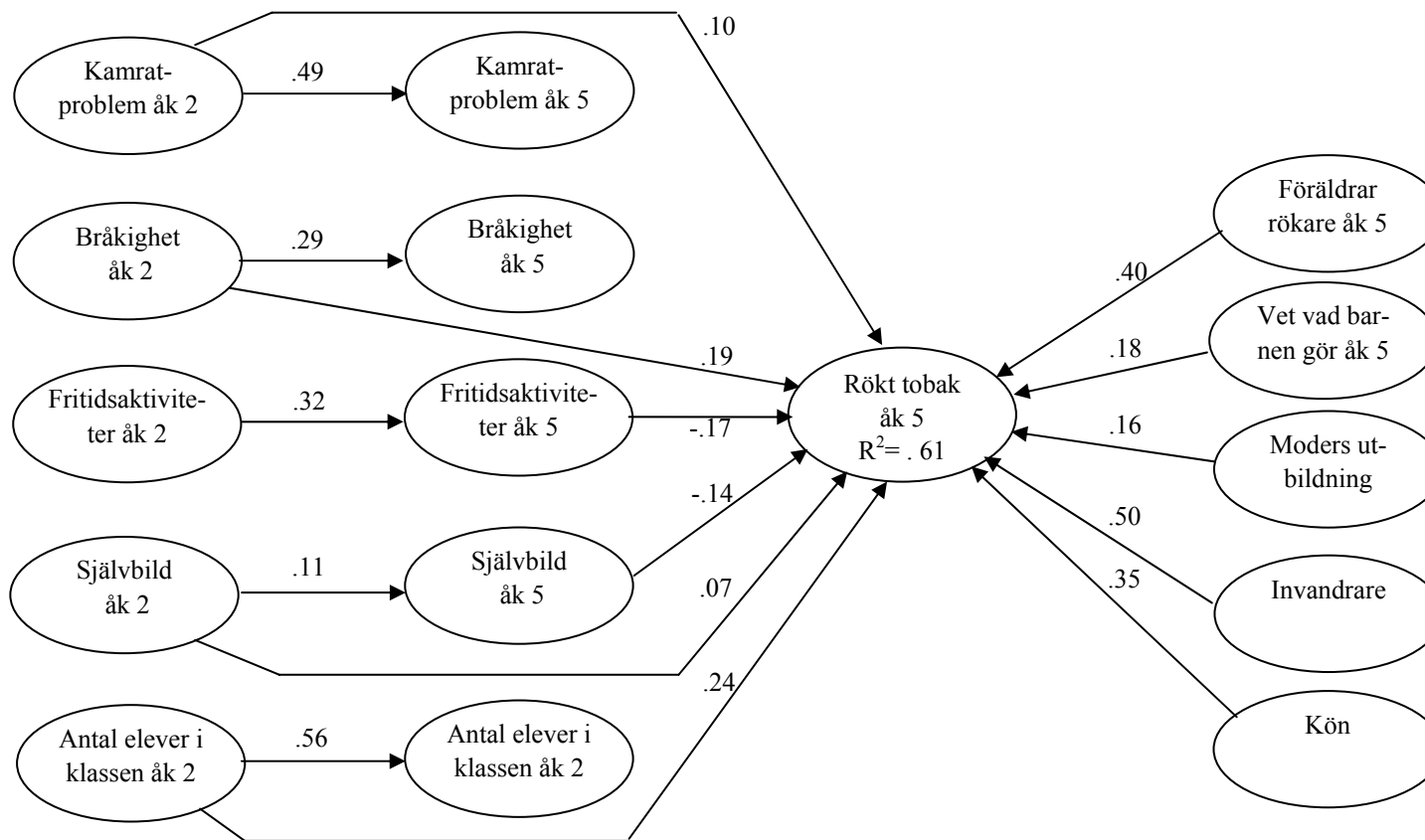
Elevernas situation i årskurs 2 och 5 samt deras erfarenhet av tobak och alkohol. Till sist undersöks hur mått från årskurs 2 och 5 tillsammans kan förklara resultaten. Dessa analyser inskränks till att endast berör elever som rökt tobak (figur 2) respektive varit berusade (figur 3). I huvudsak används endast de förklaringsvariabler som gett statistiskt säkerställda bidrag i de tidigare analyserna (tabell 10 + 11). Relationerna mellan de olika måtten redovisas i form av så kallade *path-diagram*. Pilarna mellan cirklarna i figurerna symboliserar tänkta kausala relationer. Ett högt värde vid pilen avser ett starkt samband. För att underlätta tolkningen redovisas endast statistiskt säkerställda relationer ($p < .05$).

Tabell 11. Multipel regressionsanalys med hjälp av elevernas situation i årskurs 2 för att förklara vilka elever som kände till, var positiva till och hade provat olika droger i årskurs 5 (betavikter och förklarad varians) ($N = 372$)

Prediktorer(årskurs 2):	Kände till:			Positiv till:			Använt:		
	Tobak	Alkohol	Narkotika	Tobak	Alkohol	Narkotika	Tobak	Berused	Narkotika
Pojke	.31****	.34****	.35****	.04	.12****	.04	.39****	.37****	
Invandrabakgrund	.19****	.16****	-.11**	.09	-.08	-.13**	.41****	.29****	
Antal vårdnadshavare	-.47****	-.20****	.02	-.06	-.06	-.03	-.12**	-.17****	
Moders utbildning	.31****	.15***	.09	-.17****	-.06	.04	-.03	.13****	
Fritidsaktiviteter	.13***	.14***	.12*	-.03	-.05	-.10**	.17****	-.02	
Sociala förmågor	.06	.08	.00	.05	.02	.19***	.14***	.42****	
Bortvald av kamraterna	.05	.01	.18****	-.01	-.00	-.17***	.15****	-.08	
Akademiska färdigheter	.18****	.24****	.19****	.12**	.04	.01	-.01	.00	
Självbild	.28****	.05	-.09	.07	-.07	.06	.04	-.03	
Skolans pedagogiska ledarskap	-.21****	-.04	-.09	-.06	.07	.03	-.02	-.12**	
Samarbete mellan lärare/föräld	.09	.08	.18***	-.02	-.08	-.01	.06	.12**	
Ordning i klassen	-.01	.12**	-.02	.04	.02	.11*	-.07	-.10**	
Lärares upplevda ansvar	.06	.09	.08	.13**	.08	.04	.08	.01	
Elever i klassen	.02	.17****	-.08	.08	.20****	.19****	.21****	.11**	
R ² (förklarad varians)	.47****	.26****	.26****	.08***	.10***	.12****	.36****	.40****	

För få elever som provat för att göra det meningsfullt att använda multivariat analys

* $p < .05$; ** $p < .01$; *** $p < .001$; **** $p < .0001$

Figur 2. Elever som rökt tobak - direkta och indirekta relationer mellan mått i årskurs 2 och 5 (path-diagram)

Figur 2 visar att det som främst förklarar vilka som rökt tobak är att eleven hade invandrarbakgrund, att föräldrarna rökte samt att eleven var en pojke. Övriga samband är svagare. Elevens bråkighet och eventuella kamratproblem i årskurs 5 tycks inte spela roll, men däremot bråkighet och kamratproblem i årskurs 2. De senare sambanden var dock svaga. Elever med en sämre självbild i årskurs 5 hade oftare rökt, liksom de som gått i större klasser i årskurs 2. Skolans pedagogiska klimat var inte statistiskt relaterade till om eleverna använt tobak eller ej, liksom inte heller elevens akademiska förmågor och antalet vårdnadshavare.

Det viktigaste som förklarade vilka som varit berusade i årskurs 5 var bråkighet, frånvaro av kamratproblem (dvs de med kamratproblem hade mindre ofta varit berusade i årskurs 5) samt att föräldrarna inte visste vad eleverna gjorde på fritiden. Andra variabler som förklarade vilka som varit berusade var att eleven saknade organiserade fritidssysselsättningar i årskurs 5, att föräldrarna bjudit eleven på alkohol, att mamman hade en högre utbildning samt att eleven hade invandrarbakgrund. När föräldrarna bjudit sina barn på alkohol hade eleverna oftare varit berusade. En sämre självbild i årskurs 2 och 5 ökade risken något att eleven varit berusad. Elevens kön, akademiska förmågor och skolans pedagogiska klimat var inte statistiskt relaterade till om eleverna varit berusade eller ej.

Den förklarade variansen var i dessa analyser drygt 60%, vilket är relativt höga andelar.

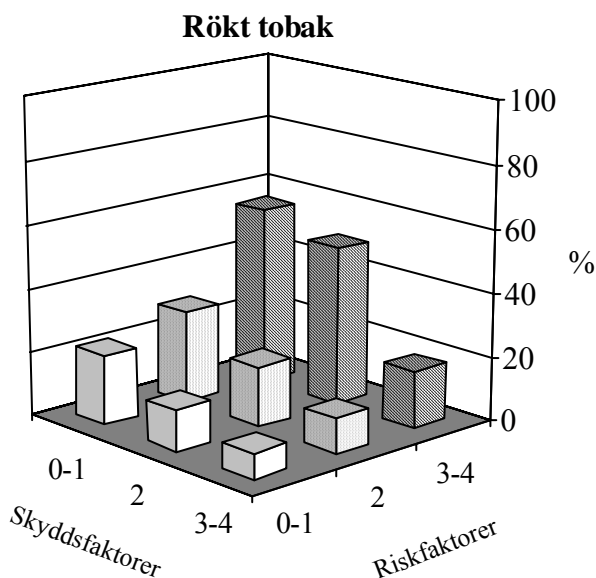
Kombinationen av risk- och skyddsfaktorer

Som sista del i analyserna granskas hur kombinationen av flera risk- och skyddsfaktorer påverkar risken för att eleverna ska ha testat de olika drogerna. De riskfaktorer som summerats är att ha ensamstående förälder, invandrarbakgrund, föräldrar som röker/bjuder på alkohol samt elever som inte anförtror sig till föräldrarna utan bara till kamrater. De skyddsfaktorer som summerats är att elevens föräldrar vet vad deras barn gör på fritiden, att eleven har minst en organiserad fritidssysselsättning, att eleven presterat bra på de akademiska testen⁶⁴ samt att eleven har goda sociala förmågor⁶⁵. Några av kombinationerna av risk- och skyddsfaktorer var ovanliga. Med få elever i dessa alternativ blir estimaten mindre tillförlitliga. För att undvika det har elever med noll och en riskfaktor och noll och en skyddsfaktor slagits samman, liksom tre eller fyra av vardera slaget. Efter dessa sammanslagningar finns det 18 barn eller fler för alla kombinationer förutom en: det är bara elva barn i gruppen med minst tre risk- respektive tre skyddsfaktorer. Flest barn återfanns i gruppen med högst en risk- och minst tre skyddsfaktor (bilaga G).

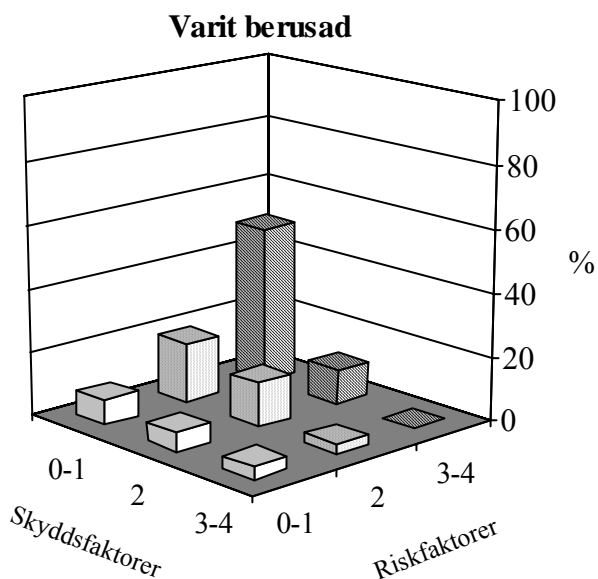
⁶⁴ Goda akademiska förmågor har de elever bedömts ha som tillhörde de 85% som presterade i genomsnitt bäst.

⁶⁵ Goda sociala förmågor bedömts de 85% ha som i genomsnitt var minst störande, bråkiga och okoncentrerade.

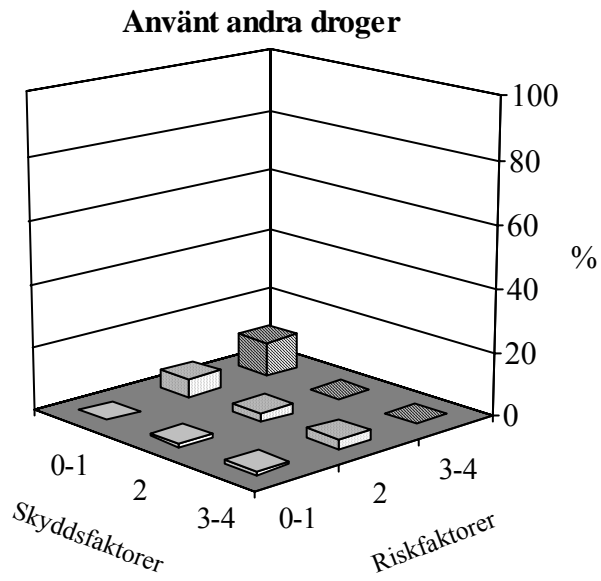
Resultaten talar för att risk- och skyddsfaktorer tillsammans påverkar risken att ha provat på i första hand tobak och alkohol. Flera riskfaktorer ökade risken att eleverna hade rökt och varit berusade och fler skyddsfaktorer minskade risken (figur 4 – 6). Det är värt att notera att många skyddsfaktorer minskar risken men inte eliminerar den, liksom att många riskfaktorer ökar risken men att det fortfarande är närmare hälften som inte rökt eller druckit sig berusad av dem med flest riskfaktorer och minst antal skyddsfaktorer.

Figur 4. Kombinationen av risk- och skyddsfaktorer och andelen elever som rökt tobak (%)

Figur 5. Kombinationen av risk- och skyddsfaktorer och andelen elever som varit berusade (%)

Figur 6. Kombinationen av risk- och skyddsfaktorer och andelen elever som använt andra droger (%)

DISKUSSION

Kunskap om ungas drogvanor kommer i Sverige i huvudsak från undersökningar om elever i grundskolans årskurs nio. Endast undantagsvis har yngre elever undersökts. Enkät svar från stockholms elever i årskurs nio och år 2 i gymnasiet år 2000⁶⁶ visar att alkohol- och tobaksdebuten ofta sker tidigare än vid 15 eller 16 års ålder; knappt var tionde elev uppgav att de varit berusade vid 12 års ålder och var sjätte hade rökt tobak. För att öka kunskapen om ungas drogdebut har stockholms elever i årskurs fem fått besvara enkätfrågor om tobak, alkohol och andra droger. I det här avslutande avsnittet kommenteras först resultatens tillförlitlighet. Därefter sammanfattas resultaten. Avslutningsvis diskuteras hur det drogpreventiva arbetet ska kunna utvecklas.

Resultatens generaliserbarhet och tillförlitlighet

Urval. Undersökning bygger på 680 elever från 38 femteklasser i Stockholm. Individerna ingår i en longitudinell studie och har inte valts ut slumpvis från Stockholms elever i allmänhet. Gruppen är således relativt stor, men inte därmed automatiskt representativ för Stockholm. För att få sådana resultat skulle eleverna ha valts ut slumpvis från alla elever i Stockholm. Mycket talar för att de 680 eleverna inte är helt representativa. Exempelvis var endast 5% av eleverna i undersökningsgruppen födda utomlands. Detta kan jämföras med att 12% av Stockholms samtliga femteklassare är födda utomlands.

Samtidigt är de erhållna resultaten i andel som provat olika droger identiskt med resultaten i den ovan nämnda totalundersökning av Stockholms elever i årskurs nio år 2000. I den uppgav 8% av eleverna att de varit berusade före 13 års ålder och 14% att de rökt tobak, vilket är exakt samma andelar som i denna studie.

Tillförlitlighet. Den förmodligen vanligaste metoden för att få uppgift om ungdomars drogbruk är med hjälp av enkät svar. En invändning mot den här typen av drogvaneundersökningar är att ungdomar inte svarar sanningsenligt; att de över- eller underskattar sin konsumtion. I det sammanhanget ska det nämnas att det inte finns någon datainsamlingsmetod som är helt tillförlitlig när det gäller att undersöka beteenden som är förbjudna eller som ligger i gråzonen för att vara det.

Flera undersökningar som talar för att enkät svar ger tillförlitliga resultat. Andersson, Magnusson och Bergman (1983) undersökte niondeklassares berusningsfrekvens. Eftersom frågorna ställdes vid flera tillfällen gavs möjlighet att undersöka förekomsten av

⁶⁶ Sundell, 2001

motsägelsefulla svar. Om en elev vid tillfälle A uppger att han eller hon använt alkohol bör samma svar ges vid ett senare tillfälle B. Endast 2% av svaren var icke överrensstämmande. Undersökningen visade att även de elever som hade den högsta berusningsfrekvensen hade god överrensstämmelse mellan undersökningstillfällena. Författarna drar slutsatsen att social önskvärdhet från vuxenvärlden inte tycks ha påverkat eleverna att underrapportera. De svarande tenderade att beskriva sina kamraters alkoholvanor som mer omfattande än sina egna vilket pekar på att det inte heller förekom överrapportering. Även andra undersökningar som omfattat frågor där tonåringar självskattat sin alkoholkonsumtion vid flera tidpunkter visar att andelen som ger motsägelsefulla uppgifter är låg⁶⁷. Andra forskare⁶⁸ har visat att anonymitet inte påverkar andelen som rapporterar att de använt droger som är lagliga för vuxna (dvs tobak och alkohol), men att det ökar rapporteringen av användandet av olagliga droger som narkotika.

Trovärdigheten i denna undersökning förstärks av att datainsamlarna utan undantag upplevt att eleverna haft en mycket hög ambitionsnivå när de besvarade enkäten. Under ifyllandet ställde eleverna genomgående relevanta och detaljerade frågor för att kunna besvara enkäten noggrant. I flera fall har de visat oro när de fasta svarsalternativen inte passat. På frågan om föräldrarna bjudit på alkohol var exempelvis flera elever bekymrade över att det inte fanns något svarsalternativ som passade dem ”som femåring druckit alkohol i tron att det var saft”. Ingen enkät kom att uteslutas ur analyserna på grund av att den uppenbarligen var felaktigt ifylld. De 45 elever som under utprovningen av enkäten fått besvara den vid två tillfällen med en veckas mellanrum har också gett identiska svar vad gäller uppgifter om drogbruk.

Femteklassarnas kunskap om droger

De flesta elever uppgav att de lärt sig hur tobak, alkohol och andra droger påverkar kroppen. Det var bara ungefär var tionde elev som inte sade sig känna till det om tobak och alkohol medan var femte sade sig sakna denna kunskap om narkotika, lösningsmedel och dopingpreparat.

Kvaliteten i elevernas kunskap är svårare att värdera. Något som till en del ifrågasätter deras kunskap är att bara 70% trodde att de kunde tas av polisen om de använde narkotika, trots att det är förbjudet att sälja, inneha och använda narkotika i Sverige. Tre av fyra ansåg att tobak är mycket farligt men bara en tredjedel att alkohol skulle vara det. Så mycket som en tredjedel visste inte om cannabis respektive dopingpreparat var farligt och var fjärde om lösningsmedel var det. Det ska dock observeras att få ansåg att tobak, alkohol och narkotika inte är farligt.

⁶⁷ Andersson, 1988; Siddiqui, Mott, Anderson & Flay, 1999; Campanelli, Dielman & Shope, 1987; Loveland-Cherry m fl, 1999; Johnson & Mott, 2001.

⁶⁸ Luetgert och Armstrong, beskrivet av Siddiqui med flera, 1999.

Eleverna hade framför allt lärt om droger från föräldrarna. Det var bara cirka en tredjedel som uppgav att de lärt något i skolan trots att skolan har skyldighet att informera eleverna om olika beroendeframkallande medel och deras skadeverkningar senast i årskurs 5.

Knappt hälften menade att de kunde få tag i tobak och alkohol om de ville. Var sjätte ansåg exempelvis att de kunde köpa tobak i affärer och var tionde att de kunde få tag i alkohol (folköl) i affärer. När det gäller alkohol var det annars föräldrar som var den främsta källan, och då framför allt genom att ta alkohol från föräldrarna utan lov.

Sammanfattningsvis visar resultaten att föräldrarna står för den största delen av informationen om droger till femteklassare. Nästan alla i undersökningsgruppen ansåg att såväl tobak som alkohol och narkotika är farligt för hälsan. En större grupp tyckte dock att ingen informerat dem om andra droger som exempelvis narkotika.

Femteklassarnas attityd till droger

En klar majoritet av eleverna var emot alla former av droger. Åtta av tio var direkt negativa till allt. Eleverna uppfattade föräldrarnas attityd till tobak som mer negativ än till alkohol. Det var vanligare att föräldrarna hade förbjudit eleverna att använda tobak än att använda alkohol, kanske beroende på att det inte föresvävat föräldrarna att deras barn ännu ska börja använda alkohol. Narkotika var det som eleverna var mest negativa till, därefter tobak och alkohol det som de var minst negativa till. De som svarade jakande på någon av attitydfrågorna gjorde det i allmänhet bara för en eller två av de fem frågor som berörde respektive område. De kunde exempelvis tycka att den som röker känner sig säkrare och att de blir populära bland kamraterna men att det inte verkade kul eller tufft.

Samtidigt som eleverna var negativa till olika droger var det fyra av tio som trodde att de kommer att dricka när de blir äldre och lika många som inte visste. När det gäller tobak var det bara några få som trodde att de skulle börja röka. Ingen planerade att börja använda narkotika i framtiden. Tio procent svarar dock "vet inte" på frågan om de skulle använda narkotika i framtiden.

Resultaten visar på en dålig koppling mellan elevernas kunskaper och deras attityder. Det var alltså inte så att de som hade bättre kunskaper också var mer negativa eller positiva till drogerna. Det resultatet är inte överraskande eftersom kvaliteten i kunskapen säkerligen var varierande.

Femteklassarnas erfarenhet av droger

Av de 680 eleverna hade 14% rökt tobak. Ingen uppgav sig dock vara dagligrökare. Vidare hade 8% varit berusade, vara 2% vid flera tillfällen. Det fanns ett statistiskt säkerställt samband mellan i första hand om föräldrarna bjöd sina barn på alkohol ur eget glas och om barnet hade varit berusat. Föräldrar som rökte själva hade också oftare barn som provat på att röka. Både i fråga om tobak och alkohol kände ungefär hälften av föräldrarna till att deras barn använt tobak respektive alkohol. På frågan om eleverna kände någon som använde narkotika svarade 6% ja och 3% hade själva blivit erbjudna. Egna erfarenheter av att använda någon form av narkotika, lösningsmedel eller dopingpreparat hade 2%.

Andelen som rökt tobak och druckit alkohol är identisk med resultatet från en totalstudie av stockholmslever i årskurs nio och gymnasiet år 2⁶⁹. Av de närmare tio tusen elever som ingick i den studien uppgav ungefär 14% att de rökt tobak före 13 års ålder, 8% hade varit berusade och 1% hade använt narkotika⁷⁰. Andelen som varit berusade är något högre än i Stockholms län i mitten på 1990-talet; vid det tillfället uppgav mellan 6 och 7% av eleverna att de varit berusade⁷¹. Resultaten antyder alltså att debutåldern för alkoholberusning inte gått ned i åldrarna. Det resultatet är intressant med tanke på att 1990-talet i flera avseenden inneburit en kraftigt ökad drogtillgång i Stockholm⁷². Möjligen kan den relativt stabila andelen elever som provat olika droger betraktas som ett positivt resultat för de som arbetar med drogförebyggande arbete i Stockholm.

Resultaten visar på en dålig koppling mellan elevernas kunskaper och deras beteenden. Däremot var det bättre överensstämmelse mellan attityder och beteenden. Om det betyder att attityder påverkar benägenheten att prova droger eller om testandet av droger förändrar attityder ger våra resultat inget svar på. Exakt hur relationen ser ut mellan kunskap, attityder och beteenden finns det olika vetenskapliga svar på. Den omfattande forskning som finns om olika drogpreventiva program visar exempelvis att en ökad kunskap om droger kan påverka attityder men inte elevers användande av droger⁷³. Annan forskning har visat att en positiv attityd till narkotika ökar risken för framtida bruk⁷⁴. Det finns också undersökningar som visar att elevers kunskaper om droger vare sig förklarar deras attityder eller deras drog beteenden⁷⁵. Enligt Andersson och Haeggman (1998) påverkas attityder av kunskap och egna erfarenheter medan beteenden framför allt påverkas genom kontakten med andra människor. Forskningen antyder således att det inte räcker med att försöka förbättra ungas kunskap om droger, för att den vägen förebygga en tidig drogdebut. Viktigare är att påverka ungas förutsättningar att umgås

⁶⁹ Sundells, 2001.

⁷⁰ Observera att i denna undersökning har narkotika, lösningsmedel och dopingpreparat slagits samman.

⁷¹ Boman & Romelsjö, 1997

⁷² T ex ett ökat antal försäljningsställen, förlängda öppettider och ökad mängd smuggelsprit (Folkhälsoinstitutet och Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning, 2000).

⁷³ Foxcroft m fl, 1997; Moskowitz, 1989; White & Pitts, 1998.

⁷⁴ Derzon & Lipsey, 1999a (resultaten baseras på en meta-studie av 86 studier).

⁷⁵ McBride m fl, 2000.

med andra. I övrigt behöver vi veta mer om hur kunskap, attityder och beteenden hänger ihop för att bättre kunna utveckla det drogpreventiva arbetet.

Vilka elever hade använt droger?

Statistiska analyser visar att vissa bakgrundsfaktorer är viktiga när det gäller att förklara vilka elever som kände till, var positiva till samt hade testat tobak, alkohol respektive andra droger. Framför allt talar resultaten för att föräldrars agerande var viktigt. Föräldrar som hade sämre insyn i vad deras barn gjorde på fritiden och som själva hade en tillåtande attityd till tobak (själva rökte) och alkohol (bjöd barnen på alkohol ur eget glas) hade barn som i högre utsträckning testat både tobak och alkohol. Dessutom deltog sällan dessa barn i organiserade fritidssysselsättningar, något som föräldrar också har ett inflytande över. Samtliga dessa förklaringsfaktorer har belagts vara betydelsefulla i andra svenska och utländska undersökningar⁷⁶.

Ett annat påtagligt resultat är att störande och okoncentrerade elever oftare återfanns i gruppen som både rökt tobak och berusat sig på alkohol. Även det är ett resultat som finns i tidigare utländsk och svensk forskning⁷⁷.

Resultaten är motsägelsefulla vad gäller betydelsen av skolans pedagogiska klimat. Ett väl fungerande lärarsamarbetet och en god social ordning i klassen minskar risken något att eleverna hade använt tobak och alkohol. Det resultatet erhöles när data från årskurs 5 analyserades separat. När information från både årskurs 2 och 5 samanalyserades upphörde dessa samband att vara statistiskt säkerställda. Även om skolklimatet är relaterat till elevernas drogvanor är det inte självklart vad som är orsak och verkan i dessa fall; är det så att i skolor med många ”problemelever” försämras lärarsamarbetet och ordningen i klassrummet eller orsakar ett dåligt lärarsamarbete och en bristfällig ordning att elever börja testa gränser, som exempelvis att börja röka och använda alkohol?

Det fanns några förklaringsfaktorer som inte går att påverka men som trots det kan fungera som hjälp i det drogpreventiva arbetet: pojkar hade större erfarenhet av tobak och alkohol, liksom barn till föräldrar med högre utbildning och barn med invandrabakgrund.

Det är viktigt att vara medveten om att vad som är en riskfaktor kan variera över tid. I inledningskapitlet gavs ett exempel om att alkoholdrickande före 12 års ålder är en allvarlig riskfaktor för grov brottslighet, men inte efter 12 års ålder (eftersom det då är så vanligt bland ungdomar att dricka). En riskfaktor för att ha varit berusad i denna under-

⁷⁶ Text av Bogenschneider m fl, 1998; Brody, Flor, Hollett-Wright, McCoy & Donovan, 1999; Engels, Knibbe, De Vries, Drop & Van Breukelen, 1999; Gerrard, Gibbons, Zhao, Russell & Reis-Bergan, 1999; Ring, 1999.

⁷⁷ Text av Klinteberg, Andersson, Magnusson & Stattin, 1993; Bergmark Helmersson & Andersson, 1999; Lipsey & Derzon, 1998.

sökning är att eleven hade invandrarbakgrund. Resultat från årskurs 9 är det motsatta; det är mindre vanligt i årskurs 9 att stockholms elever med invandrarbakgrund har varit berusade⁷⁸. I denna studie fanns inte något samband mellan skolans sociala närmiljö och hur vanligt det var att eleverna hade varit berusade. I årskurs 9 var det vanligare att elever från ”finare” områden hade varit berusade.

Våra analyser bekräftar också tidigare forskning som visat att flera risk-faktorer kraftigt ökar risken att eleverna testat droger, liksom att skyddsfaktorer till en del kan minska den⁷⁹.

För tydlighets skull ska sägas att resultaten ovan avser statistiska samband som inte automatiskt också är kausala; ett statistiskt säkerställt samband betyder endast att sambandet är så starkt att det är osannolikt att det har uppkommit av slumpen. Däremot säger det inte att två variabler som samvarierar också påverkar varandra; de två kan även orsakas av en tredje ”okänd” variabel. De samband som finns mellan årskurs 2 och årskurs 5 stärker dock tolkningen att bristande sociala förmågor ökar benägenheten att testa tobak och alkohol. Avslutningsvis ska det noteras att risk- och skyddsfaktorer handlar om ökning respektive minskning av den relativa risken att ha använt olika droger. Även för barnen med många riskfaktorer och få skyddsfaktorer var det ungefär hälften som inte använt någon drog.

Drogpreventivt arbete

Att döma av tidigare forskning om stockholms elever⁸⁰ och av de undersökta femteklas-sarnas egna förväntningar kommer många elever som i årskurs 5 var negativa till tobak, alkohol och narkotika att prova dessa droger före de slutat grundskolan. Exempelvis sade ingen av eleverna att de tänkte använda narkotika när de blir äldre. Samtidigt har ungefär var tionde Stockholms elev testat narkotika i årskurs 9 och var femte i gymnasie-ets år 2. Den förändring som uppenbarligen sker mellan 12 och 17 år är således drama-tisk och det återstår att i grunden förklara de processer som styr den. I detta samman-hang är det viktigt att minnas att drogbruk i de tidiga tonåren är en tydlig riskfaktor för framtida ohälsa och sociala problem⁸¹. Det finns visserligen inget lagligt hinder mot att föräldrar exempelvis bjuder sina barn på tobak eller alkohol, eller att ungdomar använ-der dessa droger, men ur ett riskperspektiv är det högst olämpligt. Därför är det önskvärt att försöka begränsa och skjuta upp unga människors alkoholdebut.

⁷⁸ Sundell, 2001.

⁷⁹ T ex Andréasson m fl, 1992; 1993; Bergmark Helmersson & Andersson, 1999; Stattin & Magnusson, 1996; Sundell, 2001.

⁸⁰ Sundell, 2001

⁸¹ Newcomb m fl, 1986; Lipsey & Derzon, 1998; Spoth, Redmond & Lepper, 1999.

Med referens till forskning om preventivt⁸² arbete och till de ovan nämnda resultaten finns ett antal förslag som kan övervägas för fortsatt utvecklingsarbete. De sammanfattas nedan.

Fokus på ett tidigt förebyggande arbete. Tidigare forskning visar att preventivt arbete har bäst möjligheter att lyckas när det vänder sig till yngre barn snarare än till äldre⁸³. Vår undersökning visar att elever i årskurs fem redan börjat använda tobak och alkohol trots att de bara är 12 och 13 år. Det betyder att insatser som ska kunna förebygga en tidig debut måste komma före årskurs 5 och inte senare när eleverna redan brutit spärrar och har egna direkta erfarenheter av droger.

Två målgrupper. Även om risken för framtida problem ökar kraftigt för de som debuterar tidigt med olika droger så utgör riskgruppen ”tidiga debutanter” ändå en minoritet av alla som får problem i framtiden⁸⁴. Det är därför viktigt att det preventiva arbetet både vänder sig till riskgrupper och till den breda majoriteten⁸⁵. De strategier som ska användas för dessa grupper är förmodligen olika. Exempel på insatser till riskgrupper och på mer generella insatser ges nedan.

Flera parallella förebyggande insatser. Eftersom orsakerna till att unga börjar använda droger är flera är det viktigt att det preventiva arbetet också kommer att kännetecknas av flera samverkande insatser. Dessa insatser bör också pågå minst ett år för att få effekt⁸⁶.

Det ska observeras att flera parallella insatser inte automatiskt kräver ett utvecklat samarbete mellan olika organisationer. Den svenska och internationella forskningen visar att samarbete är svårt att etablera. Det tycks finnas flera parallella hinder för samarbete. Några som nämnts i olika undersökningar är bristande arbetsledning, revirtänkande, att yrkesgrupper har olika uppdrag som kan vara motsägelsefulla, bristande kontinuitet och dålig kommunikation⁸⁷. Glisson och Hemmelgarn (1998) menar till och med att det saknas vetenskapligt belägg för samarbete har en positiv betydelse för barn som far illa. En förklaring till att samarbete skulle kunna vara negativt är att ansvarsfördelningen blir otydlig, med minskat stöd som följd; istället för att ge stöd till den behövande hamnar vårdgivarna i ständiga sammanträden om vem som ska göra vad och varför samarbetet

⁸² Ferrer-Wreder, Stattin, Lorente, Rubman & Adamson, in prep.

⁸³ T ex Loeber & Farrington, 1998; Tremblay & Craig, 1995.

⁸⁴ Ett exempel om kriminalitet åskådliggör relationen mellan en riskgrupp och övriga. Av de 7 577 individer som mönstrade i slutet på 1960-talet (Stattin, Romelsjö & Stenbacka, 1997) tillhörde 136 gruppen med flest beteenderisker (sex eller flera). Av dem kom 44% att lagföras vid minst fyra tillfällen. Av de 7 441 med färre än sex riskfaktorer var motsvarande andel 5%. Andelen i den sista gruppen är således väsentligt lägre. Av samtliga 410 som lagförts vid minst fyra tillfällen kom dock sex av sju från gruppen med fem eller färre riskfaktorer och bara en sjundedel från högriskgruppen.

⁸⁵ Av eleverna med flest riskfaktorer och minst antal skyddsfaktorer hade exempelvis nio av 18 varit berusade, det vill säga 50%. Något fler, eller elva, hade varit berusade bland de 289 med flest skyddsfaktorer och minst antal riskfaktorer. Andelen som varit berusad i den sista gruppen utgjorde endast 4%.

⁸⁶ Loeber & Farrington, 1998; Tremblay & Craig, 1995.

⁸⁷ Se Sundell & Egelund, 2001.

inte fungerar. En annan förklaring är att icke-samarbetande system kan öka mångfalden och mängden av stöd till den behövande. Ett och samma barn kan då få stöd från flera organisationer och vid flera tillfällen än vad som är fallet vid ett fungerande samarbete. Just att hjälpen sprids ut över tid och upprepas kan göra att hjälpen ger effekt. Flera parallella insatser innebär således inte automatiskt att de som ger insatserna måste samarbeta. Det viktiga är istället att varje verksamhet förmår att tidigt identifiera riskgrupperna, är motiverade att ge hjälp samt att den hjälp som ges är effektiv.

Begränsa ungdomars möjligheter att komma i kontakt med droger. Forskning visar att tillgång på droger är en av de viktigaste riskfaktorerna⁸⁸. Av undersökta eleverna i årskurs fem svarade drygt 40% att de på något sätt kunde få tag i alkohol eller tobak om de skulle vilja. När ungdomar själva får säga vad de tror menar de att begränsad tillgänglighet är mer effektivt än upplysning när det gäller att minska ungas alkoholkonsumtion⁸⁹. De näringsställen som säljer alkohol – främst folköl i det här sammanhanget – måste övertygas om att inte sälja till minderåriga. Lika viktigt är att övertyga föräldrar om risken med att bjuda sina egna tolvåringar på alkohol samt att förvara sin egen alkohol på ett sådant sätt att barnen inte kan komma åt det. Av eleverna i denna rapport hade två av tre fått smaka alkohol av föräldrarna, varav 7% hade serverats ut ett eget glas. Eleverna som bjudits på alkohol ur eget glas hade betydligt oftare varit berusade. Sambandet mellan föräldrars egna bruk av droger respektive en tillåtande attityd till barnens testande av droger samt barns egna konsumtion är väl belagt av forskning⁹⁰.

Stärka föräldrars roll. Samhället kan stödja föräldrar att bli en tydligare föräldraautoritet för barn, för att på det sättet minska risken för olika problembeteenden hos ungdomarna. Det kan exempelvis göras genom föräldracirklar, något som skulle kunna administreras av skolan. Flera sådana modeller har ett vetenskapligt stöd⁹¹. Centrala element i en sådan utbildning är att:

- Lära föräldrar att använda verbala uppfostringsmetoder som betonar konsekvens i utdelning av belöningar och bestraffningar till barnen
- Hjälpa föräldrar att öka den känslomässiga närheten till sina barn, att utveckla kommunikationen, problemlösning och gemensamma värden inom familjen.

En vanlig invändning mot föräldrautbildning är att de föräldrar som bäst behöver stöd inte deltar. Överhuvud taget kan det förväntas att många avböjer att delta. I en studie avböjde exempelvis 44% av de erbjudna föräldrarna medverkan⁹². Det som trots det motiverar dessa föräldraprogram är att många ungdomar som kommer att få problem kommer från ”vanliga” familjer (se fotnot 84 och 85). Om den ”breda majoriteten” av

⁸⁸ Andréasson, 1999; Hawkins m fl, 1992; Schulenberg, Maggs, Dielman, Leech, Kloska, Shope & Laetz, 1999.

⁸⁹ Mattson & Romelsjö, 1997.

⁹⁰ T ex Abdelrahman, Rodriguez, Ryan, French & Weinbaum, 1998; Bogensschneider m fl, 1998; Brody m fl, 1999; Engels m fl, 1999; Unger & Chen, 1999.

⁹¹ T ex Loveland-Cherry m fl, 1999; Spoth m fl, 1999.

⁹² Park m fl, 2000.

föräldrar kan utveckla sina föräldraförmågor kommer det rimligen indirekt också de elever till del vars föräldrar inte medverkar; eleverna vars föräldrar deltagit i föräldrautbildningen söker sig förhoppningsvis inte lika lätt till destruktiva ungdomsgäng, vilket minskar rekryteringsunderlaget till de destruktiva ungdomsgängen.

Stärka skolans preventiva arbete. Det finns få vetenskapliga undersökningar som visat att ANT-undervisningen påverkat elevers drogbruk. En förklaring till det resultatet är att många lärare saknar utbildning i ANT-undervisning och känner sig osäker i rollen som lärare⁹³. En annan förklaring är att det mesta av ANT-undervisningen inte baseras på evidensbaserad kunskap utan istället kännetecknas av ett språk och en form som närmast liknar de i reklambranschen⁹⁴. En tredje förklaring är att kunskap inte automatiskt påverkar attityder och beteenden. Den förklaringen understöds av våra resultat som visar att kopplingen mellan kunskap och attityder är svaga eller obefintliga, liksom mellan kunskap och beteenden.

Även om forskning talar för att den traditionella ANT-undervisning i skolor har en mycket begränsad påverkan på elevers drogbruk betyder det inte att all ANT-undervisning saknar betydelse. Det finns exempel på ANT-undervisning i skolan som har gett vissa (begränsade) effekter⁹⁵. Bland det som tycks ha preventiva effekter finns allmän självförtroendeträning, träning av förmågan att tacka nej (till droger) via rollspel samt träning av andra sociala färdigheter som exempelvis verbal konfliktlösning.

Skolan kan spela en viktig roll även på andra sätt när det gäller att förebygga drogbruk (och andra riskbeteenden) genom att skapa optimala förutsättningar för elever att lära, något som både stärker självförtroende och känsla av kompetens. Den som känner sig kompetent och har ett gott självförtroende förlorar inte lika lätt intresset för skolan. Därmed får inte kamratgruppen ett lika stort inflytande. Det som i tidigare forskning visat sig ha positiva effekter är en god social ordning, att lärare uppfattar att elevers inlärning i högsta grad beror på dem (och inte någon annan), att lärare samarbetar med andra lärare och med föräldrar, samt att rektorer fungerar som pedagogiska ledare⁹⁶. Våra resultat bekräftar i stora drag dessa resultat.

Organiserade fritidssysselsättningar. Forskning visar att ungdomar som deltar i organiserade fritidsaktiviteter fungerar bättre socialt och kognitivt⁹⁷. Det är väsentligt att fritidsverksamheter kännetecknas av en klar verksamhetsidé och klara mål, en stabil personal med trygga arbetsförhållanden, samverkan med lokalsamhället (nära samarbete med övriga verksamheter som jobbar med tonåringar), en stöttande kommunal organi-

⁹³ McBride m fl, 2000.

⁹⁴ Dusenbury, Falco & Lake, 1997.

⁹⁵ Park, Kosterman, Hawkins, Haggerty, Duncan, Duncan & Spoth, 2000.

⁹⁶ Hawkins et al, 1992; Olweus, 1994; Rutter, Maughan, Mortimore & Ouston, 1979.

⁹⁷ Jones & Offord, 1989; Mahoney & Stattin, 2000; McCord, 1986.

sation, en helhetssyn på ungdomar, kontinuitet och tyngdpunkten på relationer med ungdomar⁹⁸.

Hjälp elever utveckla sina sociala förmågor. Så långt har förslagen i huvudsak handlat om generella insatser. Avslutningsvis kommer ett förslag med inriktning mot en riskgrupp. Våra resultat visar att elever som var avbrytande, bråkiga, okoncentrerade och som hade dålig samarbetsförmåga oftare hade rökt tobak och druckit alkohol. Annan svensk och utländsk forskning visar att dessa elever i större utsträckning tenderar gå en framtid till mötes med inslag av missbruk och kriminalitet⁹⁹. Mycket talar för att det är ett misstag att tro att denna typ av problem växer bort av sig själv. Istället kan följden bli att kamrater drar sig undan, med följd att den bortvalde eleven med dåliga sociala förmågor söker sig till andra elever i en snarlik situation. Därmed kan en ond spiral börja där de ”bortvalda” eleverna förstärker varandras asociala beteenden som skolk, snatteri, skadegörelse, sniffning av lösningsmedel och så vidare¹⁰⁰. Ett sätt att nalkas sådana problem är genom olika klassrumsbaserade eller familjebaserade stödprogram¹⁰¹ för att hjälpa elever att lära sig sociala beteenden; lära dem att bli mindre avbrytande, bråkiga och mer koncentrerade. Vid FoU-enheten pågår ett projekt för att utpröva och utvärdera två olika metoder för lärare att hjälpa störande och avbrytande elever i lågstadiet¹⁰².

⁹⁸ Mahoney m fl, 2002.

⁹⁹ T ex af Klinteberg m fl, 1993; Bergmark Helmersson & Andersson, 1999.

¹⁰⁰ Denna process har på engelska kallats *cumulative continuity* (Caspi, Bem & Elder, 1989).

¹⁰¹ Wilson & Lipsey, 2000.

¹⁰² För mer information, se www.lisaprojektet.nu

LITTERATUR

- Abdelrahman, A. I., Rodriguez, G., Ryan, J. A., French, J. F. & Weinbaum, D. (1998). The epidemiology of substance use among middle school students: the impact of school, familial, community and individual risk factors. Journal of child & adolescent substance abuse, 8, 55-75.
- Andersson, T. (1988). Alkoholvanor i ett utvecklingsperspektiv (avhandling). Stockholms Universitet: Psykologiska institutionen.
- Andersson, T. & Haeggman, U-L. (1998). Föräldrar, kamrater, attityder och alkohol. Stockholms Universitet: Psykologiska institutionen.
- Andersson, T., Magnusson, D. & Bergman, L R. (1983). Självrapporterad berusningsfrekvens i tonåren. Grundläggande resultat och kvalitetsproblem (IDA-rapport 56). Stockholms Universitet: Psykologiska institutionen.
- Andersson, T., Mahoney, J. L., Wennberg, P., Köhlhorn, E. & Magnusson, D. (1999). The co-occurrence of alcohol problems and criminality in the transition from adolescence to young adulthood: a prospective longitudinal study of young men. Studies on crime and crime prevention, 8, 169-188.
- Andréasson, S. (1999). Vad vet vi om effekterna av prevention på alkohol- och narkotikaområdet? Fördrag på socialtjänstforum 12-13 april 1999 i Göteborg.
- Andréasson, S., Brant, L., Allebeck, P. (1993). Predictors of alcoholism in young men. Am J Publ Helth, 83, 845 – 50.
- Andréasson, S., Brandt, L., Romelsjö, A. & Allebeck, P. (1992). Antecedents and covariates of high alcohol consumption in young men. Alcoholism Clin Exp Res 1992; 16, 708-13.
- Arnqvist, A. (1999). Språkfärdigheter hos 6- och 9-åringar. Karlstads universitet. Opublicerat manus.
- Beman, D. S. (1995). Risk factors leading to adolescent substance abuse. Adolescence, 30, 201-208.
- Bergmark Helmresson, K. & Andersson, T. (1999). The development of advanced drinking habits in adolescence – A longitudinal study. Substance use & misuse, 34, 171-194.
- Bogenshneider, K., Wu, M-y., Raffaelli, M. & Tsay, J. C. (1998b). Parent influences on adolescent peer orientation and substance use: The interface of parenting practices and values. Child development, 69, 1672-1688.
- Boman, U., Romelsjö, A. (1997). Alkohol- och drogvanor bland högstadiel elever i Stockholms län. Stockholm: Centrum för alkohol- och Drogpåverkan – CADP.
- Brody, G. H., Flor, D. L., Hollett-Wright, N., McCoy, J. K. & Donovan, J. (1999). Parent-child relationships, child temperament profiles and children's alcohol use norms. Journal of studies on alcohol, 13, 45-51.
- Breslau, N. & Peterson, E. L. (1996). Smoking cessation in young adults: age of initiation of cigarette smoking and other suspected influences. American journal of public health, 86, 214-220.
- Campanelli, P. C., Dielman, T.E. & Shope, J. T. (1987). Validity of adolescents' self-reports of alcohol use and misuse using a bogus pipeline procedure. Adolescence, 22, 7-22.
- Caspi, A., Bem, D. J. & Elder, G. H. (1989). Continuities and consequences of interactional style across the life course. Journal of personality, 57, 375-406.
- Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning (1999). ESPAD 99, Drogvanor bland skolungdom i Europa.
- Chyou, P. H., Burchfiel, C. M., Yano, K., Sham, D- S-, Rodriguez, B. L., Curb, J. D., & Nomura, A. M. (1997). Obesity, alcohol consumption, smoking and mortality. Annals of epidemiology, 7, 311-317.

- Coie, J. D., Dodge, K. A., Coppotelli, H. (1982). Dimensions and types of social status: A cross-age perspective. Developmental psychology, 18, 557-570.
- Consortium for longitudinal studies (1983). As the twig is bent... Lasting effects of preschool programs. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Duncan, T. E., Duncan, S. C. & Hops, H. (1994). The effects of family cohesiveness and peer encouragement on the development of adolescent alcohol use: A cohort-sequential approach to the analysis of longitudinal data. Journal of studies on alcohol, 55, 588-599.
- Derzon, J. H. & Lipsey, M. W. (1999a). What good predictors of marijuana use are good for. A synthesis of research. School psychology international, 20, 69-85.
- Derzon, J. H. & Lipsey, M. W. (1999b). A synthesis of the relationship of marijuana use with delinquent and problem behaviors. School psychology international, 20, 57-68.
- Dusenbury, L., Falco, M. & Lake, A. (1997). A review of the evaluation of 47 drug abuse curricula available nationally. Journal of school health, 67, 127-133.
- Edlund, A-C. & Sundell, K. (1999). Åldersintegrerat eller åldersindelad? En jämförande studie av 1 111 elever i årskurs 2 (FoU-rapport 1999:9). Stockholms socialtjänstförvaltning: FoU-enheten.
- Engels, R. C. M. E., Knibbe, R. A., De Vries, H., Drop, M. J. & Van Breukelen, G. J. P. (1999). Influences on parental and best friends' smoking and drinking on adolescent use: A longitudinal study. Journal of applied social psychology, 29, 337-361.
- Fergusson, D. M. & Horwood, L. J. (1997). Early onset cannabis use and psychosocial adjustment in young adults. Addiction, 92, 279-298.
- Fergusson, D. M., Lynskey, M. T. & Horwood, L. J. (1996). The short-term consequences of early onset cannabis use. Journal of abnormal child psychology, 24, 499-512.
- Ferrer-Wreder, L., Stattin, H., Lorente, C. C., Rubman, J. & Adamson, L. (in prep.). Early prevention and promotion: A review and resource guide. Opublicerat manus.
- Folkhälsoinstitutet och Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning (2000). Drogutveckling i Sverige. Rapport 2000. Stockholm
- Fleming, J. P., Jellam, S. G., & Brown, C. H. (1982). Early predictors of age at first use of alcohol, marijuana and cigarettes. Drug alcohol depend., 9, 285-303.
- Forster, M. & Tegenmark, T. (1998). Hur lärare kan hjälpa bråkiga och utstötta barn. En vetenskapligt prövad metod (FoU-rapport 1997:14). Resursförvaltningen för skola och socialtjänst: FoU-enheten.
- Foxcroft, D. R., Lister-Sharp, D., & Lowe, G. (1997). Alcohol misuse prevention for young people: A systematic review reveals methodological concerns and lack of reliable evidence of effectiveness. Addiction, 92, 531-537.
- Gerrard, M., Gibbons, F. X., Zhao, L., Russell, D. W. & Reis-Bergan, M. (1999). The effect of peers' alcohol consumption on parental influence: A cognitive mediational model. Journal of studies on alcohol/suppl 13, 32-44.
- Gillmore, M. R., Hawkins, J. D., Catalano, R. F., Day, L. E., Moore, M., & Abbott, R. D. (1991). Structure of problem behavior in adolescence. Journal of consulting and clinical psychology, 59, 499-506.
- Glisson, C. & Hemmelgarn, A. (1998). The effects of organizational climate and inter-organizational coordination on the quality and outcomes of children's service systems. Child abuse & neglect, 22, 401-422.
- Hawkins, J. D., Catalano, R. F., & Miller, J. Y. (1992). Risk and protective factors for alcohol and other drug problems in adolescence and early adulthood: Implications for substance abuse prevention. Psychol. Bull., 112, 64-105.
- Hingson, R. & Strunin, L. (1992). Monitoring adolescent's response to the AIDS epidemic: Changes in knowledge, attitudes, beliefs, and behaviours. In J. D. Ralph (ed.), Adolescents and AIDS: A generation in jeopardy (pp 17-33). Newbury park, CA: Sage.
- Johnson, T. P. & Mott, J. A. (2001). The reliability of self-reported age of onset of tobacco, alcohol and illicit drug use. Addiction, 96, 1187-1198.

- Jones, M. B. & Offord, D. R. (1989). Reduction of antisocial behavior in poor children by non-school skill-development. Journal of child psychology and psychiatry, 30, 737-750.
- Järpsten, B. & Taube, K. (1998). DLS-handledning för klasserna 4-6. Stockholm: Psykologiförlaget.
- Jöreskog, K. G. & Sörbom, D. (1993). New features in LISREL 8. Chicago: Scientific Software International.
- Kandel, D. & Yumaguchi, K. (1993). From beer to crack: developmental patterns of drug involvements. Amer. J. Publ. Hlth, 83, 851-855.
- Kandel, D., Yumaguchi, K. & Chen, K. (1992). Stages of progression in drug involvement from adolescence to adulthood: Further evidence for the gateway theory. J. Stud. alcohol, 53, 447-457.
- Kingery, P. M., Alford, A. A. & Coggeshall, M. B. (1999). Marijuana use among youth. School psychology international, 20, 9-21.
- af Klinteberg, B., Andersson, T., Magnusson, D. & Stattin, H. (1993). Hyperactive behavior in childhood as related to subsequent alcohol problems and violent offending: a longitudinal study of male subjects. Person. Individ. diff, 15, 381-388.
- Lagerberg, D., Mellbin, T., Sundelin, C. & Vuille, J-C. (1994). Growing up in Uppsala: The "new morbidity" in the adolescent period. A longitudinal epidemiological study based on school data and some external sources. Acta paediatrica, 83, supplement 398.
- Lagerberg D. & Sundelin C. (2000). Risk och prognos i socialt arbete med barn. Forskningsmetoder och resultat. Stockholm: Centrum för utvärdering av socialt arbete och Gothia.
- Leigh, B. C. (1990). Alcohol and unsafe sex: An overview of research and theory. Progress in clinical and biological research, 325, 35-46.
- Lipsey, M. W., Derzon, J. H. (1998). Predictors of violent or serious delinquency in adolescences and early adulthood. Ingår i R. Loeber & D. P. Farrington (red), Serious & violent juvenile offenders. Risk factors and succesful interventions. London: Sage.
- Ljung, B-O. & Pettersson, A. (1990). Matematiken i nationell utvärdering. Kunskaper och färdigheter i årskurserna 2 och 5. Stockholm: Gotab.
- Loeber, R. & Farrington, D. P. (1998). Conclusions and way forward. Ingår i R. Loeber & D. P. Farrington (red.), Serious & violent juvenile offenders. Risk factors and successful interventions. London: Sage.
- Loveland-Cherry, C. J. Thomson Ross, L. & Kaufman, S. R. (1999). Effects of a home-based family intervention on adolescent alcohol use and misuse. Journal of studies on alcohol, 13, 94-102.
- Lundström, U. (1995). Förskolan, också en arbetsplats. Hur påverkar resurser och arbetsledning personalen i kommunala och privata förskolor? (FoU-rapport 1995:11). Stockholms socialförvaltning: FoU-byrån.
- Mahoney, J. L. & Stattin, H. (2001). Leisure time activities and adolescent antisocial behavior: The role of structure and social context. Journal of adolescence, 23, 113-127.
- Mahoney, J. L., Stattin, H., & Magnusson, D. (2001). Youth recreation centre participation and criminal offending: A 20-year longitudinal study of Swedish boys. International Journal of Behavioral Development, 25, 509-520.
- Mattson, U. & Romelsjö, A (1997). Utvärdering av informationskampanj om ungdomar och alkohol i Stockholms län våren 1997. Samhällsmedicin syd, Centrum för alkohol- och drogprevention.
- McBride, N., Midford, R., Farrington, F. & Phillips, M. (2000). Early results from a school alcohol harm minimization study: the School health and alcohol harl reduction project. Addiction, 95, 1021-1042.
- McCord, J. (1978). A thirty-year follow-up of treatment effects. American psychologist, 33, 284-289.
- Moskowitz, J. M. (1989). The primary prevention of alcohol problems: a critical review of the research literature. J Stud Alcohol, 50, 54-88.

- Muscat, J. E., Stellman, S. D., Zhang, Z. F., Neugut, A. I., & Wynder, E. L. (1997). Cigarette smoking and large cell carcinoma of the lung. Cancer epidemiology, biomarkers and prevention, *6*, 477-480.
- Newcomb, M. D., Bentler, P. M. & Collins, C. (1986). Alcohol use and dissatisfaction with self and life: a longitudinal analysis of young adults. Journal of drug issues, *16*, 479-494.
- Olds, D. L., Henderson, C. R., Chamberlain, R. & Tatelbaum, R. (1986). Preventing child abuse and neglect: a randomized trial of nurse home visitation. Pediatrics, *78*, 65-78.
- Olofsson, Å. (1994). Ordavkodning. Mätning av fonologisk och ortografisk ordavkodningsförmåga. Umeå universitet: Psykologiska institutionen.
- Olweus, D. (1994). Bullying at school: basic facts and effects of a school based intervention programme. Journal of child psychology and psychiatry, *35*, 1171-1190.
- Ouvinen-Birgenstam, P. (1985). Jag tycker jag är. Stockholm: Psykologiförlaget.
- Park, J., Kosterman, R., Hawkins, J. D., Haggerty, K. P., Duncan, T. E., Duncan, S. C. & Spoth, R. (2000). Effects of the "Preparing for the drug free years" curriculum on growth in the alcohol use and risk for alcohol use in early adolescence. Prevention science, *3*, 125-138.
- Pedersen, W., Mastekaasa, A. & Wichstrøm, L. (2001). Conduct problems and early cannabis initiation: A longitudinal study of gender differences. Addiction, *96*, 415-431.
- Ring, J. (1999). Hem och skola, kamrater och brott (akademisk avhandling). Stockholm Universitet: Kriminologiska institutionen.
- Robins, L. N. & Przybeck, T. R. (1985). Age of onset of drug use as a factor in drug and other disorders. In C. L. Jones & R. J. Battjes (Eds.), National institute on drug abuse research monograph series: Vol 56, etiology of drug abuse: Implications for prevention (pp. 178-192). Rockville, MD: National institute on drug abuse.
- Rutter, M., Maughan, B., Mortimore, P. & Ouston, J. (1979). Fifteen thousand hours. London: Open books.
- Scheerens, J. & Bosker, R. (1997). The foundations of educational effectiveness. Oxford: Pergamon.
- Schulenberg, J., Maggs, J. L., Dielman, Leech, T. E., Kloska, D. D., Shope, J. T. & Laetz, V. B. (1999). On peer influences to get drunk: a panel study of young adolescents. Merrill-Palmer Quarterly, *45*, 108-142.
- Siddiqui, O., Mott, J. A., Anderson T.L., & Flay B.R. (1999) Characteristics of inconsistent respondents who have "ever used" drugs in a school-based sample. Substance Use & Misuse, *34*, 269-295.
- Skolverket (2000). Nationella kvalitetsgranskningar 1999. Undervisning om tobak, alkohol och andra droger.
- Spoth, R., Redmond, C. & Lepper, H. (1999). Alcohol initiation outcomes of universal family-focused preventive interventions: One- and two-year follow-ups of a controlled study. Journal of studies on alcohol, *13*, 103-111.
- Spoth, R., Lopez Reyes, M., Redmond, C. & Shin, C. (1999). Assessing a public health approach to delay onset and progression of adolescent substance use: Latent transition and log-linear analyses of longitudinal family preventive intervention outcomes. Journal of consulting and clinical psychology, *67*, 619-630.
- Stattin, H. & Magnusson, D. (1996). Antisocial development: a holistic approach. Development and psychopathology, *8*, 617-645.
- Stattin, H., Romelsjö, A. & Stenbacka, M. (1997). Personal resources as modifiers of the risk for future criminality. Brit. J. Criminol., *37*, 198-223.
- Stigler, J. W, Lee, S. Y. & Stevenson, H. W. (1987). Mathematics classrooms in Japan, Taiwan, and the United States. Child Development, *58*, 1272-1285.
- Ståhle, Y. (1995). Insyn eller medverkan? Hur påverkar huvudmannaskap föräldrars val av barnomsorg, trivsel och föräldrasamverkan. (FoU-rapport 1995:6). Stockholms socialförvaltning: FoU-byrån.
- Ståhle, Y. (2000). Föräldrainflytande i skolan, behov eller politisk viljeyttring? (FoU-rapport 2000:2). Stockholms socialtjänstförvaltning: FoU-enheten.

- Sundell, K. (1995). Barnen i förskolan. Hur påverkar resurser och pedagogik barn i kommunala och privata förskolor? (FoU-rapport 1995:7). Stockholms socialförvaltning: FoU-byrån.
- Sundell, K. (1997). Child care personnel's failure to report child maltreatment: some Swedish evidence. Child abuse & neglect, 21, 93-105.
- Sundell, K. (2000). Examining Swedish profit and nonprofit child care: The relationships between adult-to-child ratio, age composition in child care classes, teaching and children's social and cognitive achievements. Early childhood research quarterly, 15, 1-24.
- Sundell, K. (2001). Stockholmsungdomars drog- och riskbeteenden (FoU-rapport 2001:2). Stockholms socialtjänstförvaltning: Forsknings- och Utvecklingsenheten.
- Sundell, K. & Colbiörnsen, M. (1999). De bortvalda barnen. Kamraters betydelse i grundskolans årskurs två (FoU-rapport 1999:10). Stockholms socialtjänstförvaltning: FoU-enheten.
- Sundell, K. & Egelund, T. (2001). Barnavårdsutredningar – en kunskapsöversikt. Stockholm: Centrum för utvärdering av socialt arbete och Gothia.
- Sundell, K. & Ståhle, Y. (1996). På vinst och förlust. Hur fungerar vinstdrivna förskolor? (FoU-rapport 1996:5). Stockholms socialförvaltning: FoU-byrån.
- Sutherland, I. & Shepherd, J. P. (2001). Social dimensions of adolescent substance use. Addiction, 96, 445-458.
- Taube, K., Torneus, M. & Lundberg, I. (1984). UMESOL. Självbild, handledning för kartläggning. Stockholm: Psykologiförlaget.
- Thorsen, T. & Andersson, T. (2000). Upplysning och undervisning – begränsar det alkohol- och narkotikaproblemen? (CAN-rapport 60) Stockholm: Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning.
- Tong, L., Spitz, M. R., Fueger, J. J., & Amos, C. A. (1996). Lung carcinoma informer smokers. Cancer, 78, 1004-1010.
- Tremblay, R. E. & Craig, W. M. (1995). Developmental crime prevention. Ingår i M. Tonry & D. P Farrington (Red.), Building a safer society. Strategic approaches to crime prevention (s. 151-236). Chicago: The university of Chicago press.
- Unger, J. B. & Chen, C. (1999). The role of social networks and media receptivity in predicting age of smoking initiation: A proportional hazards model of risk and protective factors. Addictive behaviors, 24, 371-381.
- Warren, C. W., Kann, L., Leavy Small, M., Santelli, J. S., Collins, J. L. & Kolbe, L. J. (1997). Age of initiating selected health-risk behaviors among high school students in the United states. Journal of adolescent health, 21, 225-231.
- Wennberg, P. (2000). Studies on alcohol habits: development and problems in a birth cohort of Swedish males (akademisk avhandling). Stockholms universitet: Psykologiska institutionen.
- White, D. & Pitts, M. (1998). Educating young people about drugs: A systematic review. Addiction, 93, 1475-1487.
- Willner, P. (2001). A view through the gateway: Expectancies as a possible pathway from alcohol to cannabis. Addiction, 96, 691-703.
- Wills, T. A., McNamara, G., Vaccaro, D. & Hirky, A. E. (1996). Escalated substance use: A longitudinal grouping analysis from early to middle adolescence. Journal of abnormal psychology, 105, 166-180.
- Wilson, S. J. & Lipsey, M. W. (2000). Effects of school violence prevention programs on aggressive and disruptive behavior: A Meta-analysis of Outcome Evaluations. Vanderbilt University: Center for Evaluation Research and Methodology (Unpublished manuscript).
- Wretling, O. (2000). Sociogram som metod att mäta kamratkontakter. En metodstudie av Coie, Dodge och Coppotelli's sociogramgruppsindelning (examensuppsats). Stockholms universitet: Psykologiska institutionen.

Bilaga A. Enkät till eleverna om tobak, alkohol och droger

Kunskap om tobak, alkohol och droger

Namn: _____

Övningsexempel 1: **Vem bor du tillsammans med?**

Hem 1

- Mamma
- Styvmamma
- Pappa
- Styvpappa
- Fosterföräldrar
- Syskon
- Annan (ange) _____

Hem 2

- Mamma
- Styvmamma
- Pappa
- Styvpappa
- Fosterföräldrar
- Syskon
- Annan (ange) _____

Övningsexempel 2:

Hur mycket fickpengar har du varje månad? _____ kr / månad

Övningsexempel 3:

Håller du med om följande? Kryssa för ett svar för varje rad

	Ja	Nej	Vet inte
a) Det är kul att se barnförbjuden bio	☐	☐	☐
b) Jag tycker att barn under 15 år borde få gå på barnförbjuden bio.....	☐	☐	☐
c) Den som går på barnförbjuden bio blir populär	☐	☐	☐

**Läs varje fråga noggrant. Svara sedan genom att kryssa för det svar som stämmer för dig.
Det finns inte några rätta eller felaktiga svar.**

Kom ihåg att ingen kommer att veta vad exakt du svarat.

Först några frågor om dig själv.

- 1 Hur många personer bor i ditt hem? Hem 1: _____ Hem 2: _____
(räkna med dig själv men inte husdjur)
- 2 Hur många sovrum finns i ditt hem? Hem 1: _____ Hem 2: _____
- 3 Är du född i Sverige
 Ja
 Nej
- 4 Är dina föräldrar födda i Sverige?
 Båda är födda i Sverige
 1 är född i Sverige och 1 i ett annat land
 Båda är födda i ett annat land
- 5 Känner du dig som en svensk?
 Ja
 Nej
 vet inte
- 6 Vem brukar du prata med om sånt som verkligen bekymrar dig? Kryssa för allt som stämmer
 Ingen
 Föräldrar
 Annan vuxen
 Syskon
 Kamrat

Frågor om TOBAK (cigaretter, pipa, snus)

- 7 Har du lärt dig hur tobak påverkar din kropp? Kryssa för allt som stämmer
 Nej
 Ja, i skolan
 Ja, av mina föräldrar
 Ja, av mina vänner
 Ja, på annat sätt
 Vet inte
- 8 Hur tror du att tobak påverkar din hälsa?
 Mycket farligt
 Lite farligt
 Inte alls farligt
 Det beror på hur mycket man röker
 Vet inte
- 9 Kan du tas av polisen om du använder tobak?
 Nej
 Ja
 Vet inte
- 10 Kan du få tag på tobak? Kryssa för allt som stämmer
 Nej
 Affär
 Syskon
 Kamrater
 Föräldrar (med lov)
 Föräldrar (utan lov)
 På annat sätt
 Vet inte

Vänd sida!

11 Använder någon i din familj tobak (röker eller snusar)? Kryssa för allt som stämmer

- Ingen
- Mamma
- Pappa
- Syskon
- Annan person

12 Får du använda tobak för dina föräldrar?

- Ja
- Nej
- Vet inte

13 Har du använt tobak?

- Nej, aldrig
- Jag har bara provat hur det smakar
- Ja, ibland men inte varje dag
- Ja, dagligen

14 Vet dina föräldrar om att du använt tobak?

- Jag har aldrig använt tobak
- Ja
- Nej
- Vet inte

15 Kommer du att använda tobak när du blir äldre?

- Nej
- Ja
- Vet inte

16 Håller du med om följande? Kryssa för ett svar för varje rad

	Ja	Nej	Vet inte
a) Det verkar kul att röka	☐	☐	☐
b) Jag tycker att barn under 18 år borde få röka.....	☐	☐	☐
c) Den som röker blir populär	☐	☐	☐
d) Den som röker känner sig säkrare	☐	☐	☐
e) Det är tufft att röka	☐	☐	☐

Frågor om ALKOHOL (Öl, Vin, Sprit)

17 Har du lärt dig hur alkohol (öl, vin, sprit) påverkar din kropp? Kryssa för allt som stämmer

- Nej
- Ja, i skolan
- Ja, av mina föräldrar
- Ja, av mina vänner
- Ja, på andra sätt
- Vet inte

18 Hur tror du att alkohol påverkar din hälsa?

- Mycket farligt
- Lite farligt
- Inte alls farligt
- Det beror på hur mycket man dricker
- Vet inte

19 Kan du tas av polisen om du dricker alkohol?

- Nej
- Ja
- Vet inte

Vänd sida!

20 Kan du få tag på alkohol? Kryssa för allt som stämmer

- Nej
- Affär
- Syskon
- Kamrater
- Föräldrar (med lov)
- Föräldrar (utan lov)
- På annat sätt
- Vet inte

21 Får du dricka alkohol för dina föräldrar?

- Nej
- Ja
- Vet inte

22 Har du blivit bjuden på alkohol av dina föräldrar?

- Föräldrarna dricker inte alkohol
- Nej, aldrig bjuden
- Jag har jag fått smutta (doppat fingret, ta en liten klunk)
- Jag har fått smaka ur eget glas
- Jag blir ofta bjuden ur eget glas

23 Har du druckit så du blivit berusad?

- Nej, aldrig
- Ja, 1 gång
- Ja, 2 - 3 gånger
- Ja, 4 gånger eller mer

24 Vet dina föräldrar om att du har varit berusad?

- Jag har aldrig varit berusad
- Ja
- Nej
- Vet inte

25 Kommer du att dricka alkohol när du blir äldre?

- Nej
- Ja,
- Vet inte

26 Håller du med om följande? Kryssa för ett svar för varje rad

	Ja	Nej	Vet inte
a) Det verkar kul att dricka alkohol	☐	☐	☐
b) Jag tycker barn under 18 år borde få dricka alkohol	☐	☐	☐
c) Den som dricker alkohol blir populär	☐	☐	☐
d) Den som dricker alkohol känner sig säkrare	☐	☐	☐
e) Det är tufft att dricka	☐	☐	☐

Frågor om Narkotika, Doping, Sniffning

27 Vad vet du om följande droger? Kryssa för ett svar för varje rad

	Känner inte till	Farlig	Ej farlig
A Cannabis (marijuana, hasch)	☐	☐	☐
B Annan narkotika än Cannabis	☐	☐	☐
(t ex Ecstasy, Kokain			
C Lösningsmedel (sniffa, boffa)	☐	☐	☐
D Doping-preparat (anabola steroider)	☐	☐	☐

Vänd sida!

28 Vem har lärt dig om de här drogerna? Kryssa för allt som stämmer

- Jag känner inte till dem
- Skolan
- Föräldrar
- Syskon
- Kamrater
- På annat sätt

29 Kan du tas av polisen om du använder de här drogerna?

- Nej
- Ja, några av drogerna ovan (ange vilka, genom att skriva deras bokstäver) _____
- Ja alla droger
- Vet inte

30 Har du någonsin blivit erbjuden någon av de här drogerna?

- Nej
- Ja
- Vet inte

31 Känner du någon som använder sådana här droger?

- Nej
- Ja
- Vet inte

32 Får du använda droger för dina föräldrar?

- Ja
- Nej
- Vet inte

33 Har du använt någon av drogerna i fråga 27?

- Ja (ange vilka, genom att skriva deras bokstav från fråga 27) _____
- Nej
- Vet inte

34 Kommer du att använda någon av drogerna när du blir äldre?

- Nej
- Ja
- Vet inte

35 Håller du med om följande? Kryssa för ett svar för varje rad

	Ja	Nej	Vet inte
a) Det verkar kul att använda droger	☐	☐	☐
b) Jag tycker barn borde få använda droger..	☐	☐	☐
c) Den som använder droger blir populär	☐	☐	☐
d) Den som använder droger känner sig säkrare	☐	☐	☐
e) Det är tufft att använda droger	☐	☐	☐

Tack för att du svarat på frågorna

Om du är färdig innan tiden är slut, kan du rita en hemlig polis på nästa sida

Bilaga B. Pedagogiska mått baserat på enkätsvar från 131 lärare.

Social ordning ($\alpha = .90$)

9. I mitt klassrum förekommer (inte) ett störande arbetsmummel
14. Det är god social ordning på skolgården
- När eleverna vill mig något händer det (inte) att de ropar istället för att räkka upp handen
19. Ibland tar det (inte) lång tid innan det blir lugnt i klassrummet efter raster
24. Rop och skrik i klassrummet är (inte) en del av min vardag
27. Det är bra social ordning i klassrummet
35. Det är god social ordning i matsalen
42. Ibland blir det (inte) stökigt och oroligt i klassrummet
44. Det händer (inte) att det blir störande ”spring” i klassrummet under enskilt arbete

Ledarskap ($\alpha = .82$)

3. Rektor (eller dennes ställföreträdare) leder aktivt det pedagogiska arbetet i skolan
10. När skolledningen fattar beslut i viktiga frågor har dessa först diskuterats med oss lärare
12. Skolledningen prioriterar inte administrativa uppgifter
18. Skolledningen är ett bra stöd för lärare som får problem med ordningen i klassen
25. Rektor har högt ställda förväntningar på mig
25. Konferenser/studiedagar i skolan är väl använd tid och till nytta för det pedagogiska arbetet
34. Man kan räkna med att få besök i klassrummet någon i skolledningen

Ansvar ($\alpha = .86$)

11. Jag kan entusiasmera även den minst intresserade elev av ett ämne
21. Nästan alla av mina elever har kapacitet att tillägna sig fullt acceptabla baskunskaper
26. Barnens skolinläring/utveckling beror framför allt på oss lärare
46. Jag kan påverka elevernas vilja att lära sig
47. Jag kan påverka hur mycket eleverna lär sig
48. Jag kan påverka att eleverna gör sina läxor
49. Jag kan påverka att det är ett bra socialt klimat i klassrummet
50. Jag kan påverka att eleverna har arbetsro i klassrummet
51. Jag kan påverka att eleverna inte skolkar
52. Jag kan påverka hur eleverna är mot varandra på rasterna
53. Jag kan påverka hur koncentrerade eleverna är på sitt arbete
54. Jag kan påverka att eleverna trivs i skolan
55. Jag kan påverka elevernas motivation inför olika skolämnen

Samverkan ($\alpha = .69$)

5. Jag samarbetar med annan skolpersonal i undervisningen
8. Vi informerar föräldrarna om skolans förväntningar på eleverna
15. Vi informerar föräldrarna om betydelsen av att de stöder sina barn i skolarbetet
22. Föräldrar och lärare har samma värderingar vad gäller skolans mål och arbetssätt
29. I den här skolan känner man sig som skolpersonal ansvarig för alla elever
32. Vi lärare formulerar tillsammans målen för undervisningen
37. Föräldrarna underrättas om deras barn uppför sig illa

Bilaga C. Faktoranalys (promax rotering) av elevernas sociala och akademiska förmågor samt självbild i årskurs 5

	Faktor		
	1	2	3
Avbrytande (lärare)	0.85	0.12	0.03
Bråkig (lärare)	0.82	0.06	0.05
Koncentration (lärare)	-0.55	0.29	0.05
Samarbetsförmåga (lärare)	-0.73	0.09	0.04
Läshastighet (test)	0.04	0.74	-0.00
Ordförståelse (test)	-0.02	0.71	0.01
Läsförmåga (test)	-0.00	0.65	0.01
Rättstavning (test)	0.07	0.60	-0.08
Räkneförmåga (test)	-0.17	0.49	0.04
Jag tycker jag är/psyk (test)	-0.01	-0.10	0.92
Jag tycker jag är/relation (test)	-0.01	-0.05	0.60
Jag tycker jag är/färdigh (test)	0.05	0.22	0.58

Bilaga D. Faktoranalys (promax rotering) av elevernas sociala och akademiska förmågor samt självbild i årskurs 2

	Faktor		
	1	2	3
Avbrytande (lärare)	0.86	-0.19	-0.05
Bråkig (lärare)	0.73	-0.21	-0.07
Samarbetsförmåga (lärare)	-0.61	0.20	0.17
Koncentrationsförmåga (observ.)	0.36	-0.25	-0.28
Självbild (test)	-0.30	0.48	0.45
Läsförmåga (test)	-0.20	0.07	0.71
Ordförståelse (test)	-0.08	0.01	0.78
Räkneförmåga (test)	-0.09	0.23	0.37

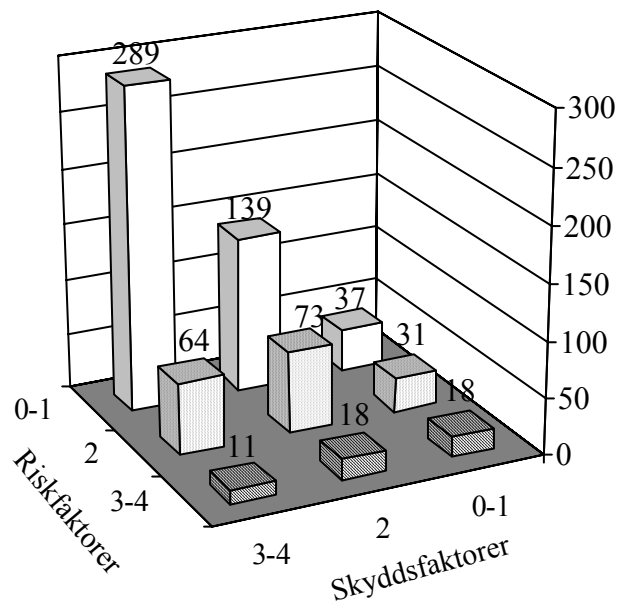
Bilaga E. Samband mellan förklaringsvariabler i årskurs 5 samt mellan förklaringsvariablerna och de som testat olika droger

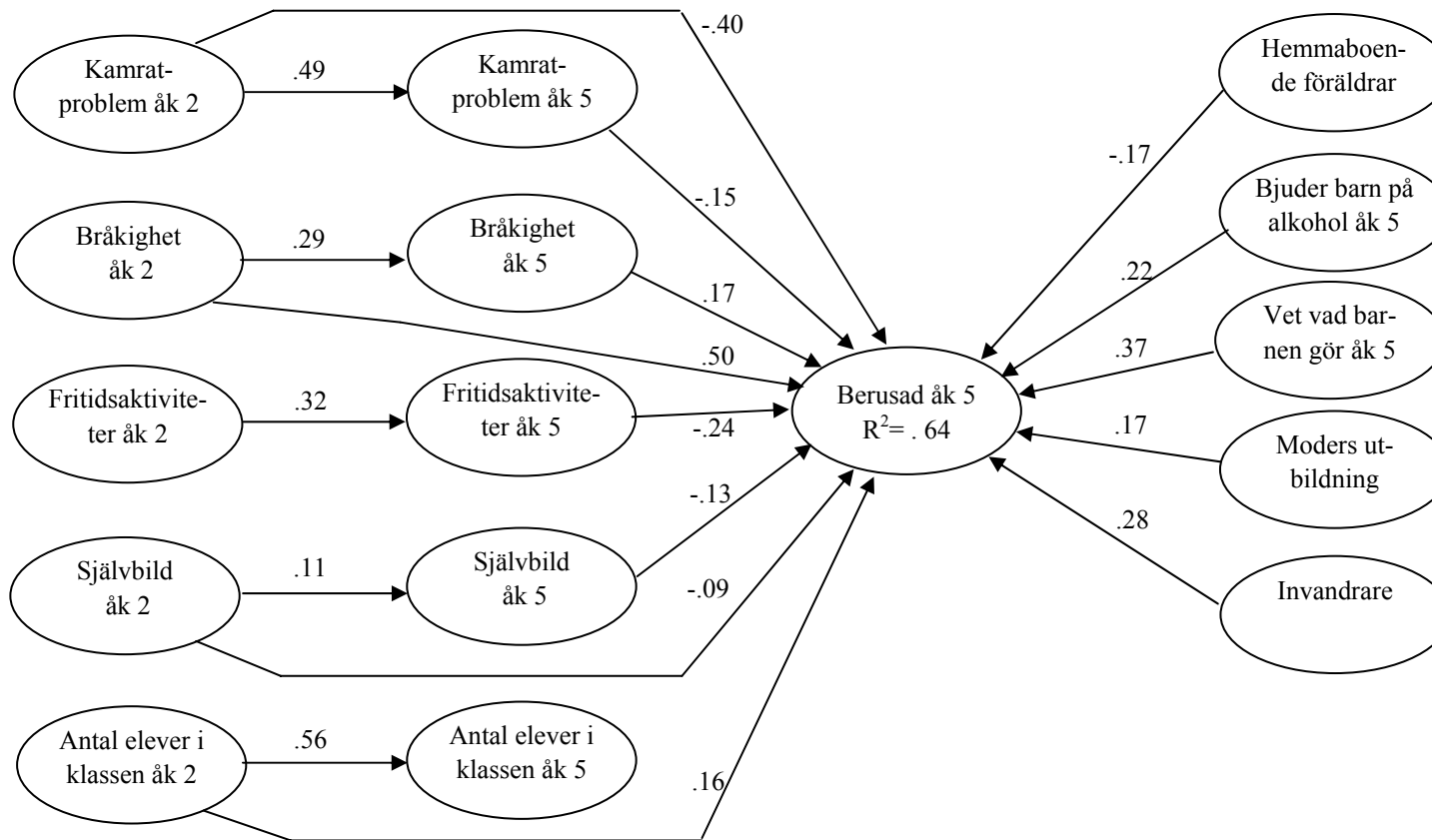
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
1 Kön	1.0																		
2 Invandra	-.05	1.0																	
3 Sambo	.03	-.11	1.0																
4 Utbildning	-.06	-.10	.07	1.0															
5 Tala kamrater	.09	.21	-.01	-.01	1.0														
6 Månadspeng	.15	.18	-.10	-.11	.11	1.0													
7 Fritids	-.15	-.16	.28	.29	.04	-.06	1.0												
8 Ledarskap	.05	.12	.06	-.03	-.16	.03	-.10	1.0											
9 Samarbete	.14	.23	.03	.02	-.14	.08	-.07	.58	1.0										
10 Ordning	.09	.09	-.14	-.08	-.08	.12	-.18	.50	.41	1.0									
11 Ansvar	.03	.11	-.21	-.10	-.06	.06	-.20	.34	.16	.53	1.0								
12 Elever	-.02	-.14	.25	.18	-.09	-.08	.12	.45	.06	-.05	.09	1.0							
13 Bortvald	.09	.11	-.02	-.02	.16	-.09	-.15	-.07	-.13	-.05	-.10	.00	1.0						
14 Självbild	-.11	-.02	.02	.05	-.25	.06	.08	.03	.02	.00	.00	.08	-.26	1.0					
15 För koll	.20	.04	-.20	-.04	.29	.12	-.17	-.10	-.08	-.04	.00	-.08	.07	-.25	1.00				
16 För röker	.01	-.13	-.18	-.20	.11	.13	-.17	-.01	-.03	.17	.10	-.07	-.01	-.14	.10	1.0			
17 Alkohol bjud	.39	-.08	-.13	-.12	.18	.19	-.09	-.16	-.13	.00	-.05	-.05	.10	-.17	.25	.17	1.0		
18 Akademis	-.15	-.19	.12	.26	-.08	-.04	.20	-.01	.01	-.12	-.03	.19	-.17	.16	-.13	-.15	.02	1.0	
19 Stökig	.44	.16	-.20	-.11	.16	.15	-.17	.09	.14	.22	.06	-.11	.39	-.18	.20	.15	.26	-.24	1.0
T-kunskap	.04	.03	-.06	.11	.20	.15	.03	-.08	-.11	.00	-.15	.01	-.13	-.18	.32	.05	.19	-.14	.08
A-kunskap	.14	-.08	-.03	.01	.06	.04	-.02	.00	-.06	-.01	-.09	.12	-.05	-.24	.24	.05	.37	.05	.10
D-kunskap	.08	-.02	-.12	.12	.11	.01	-.03	-.01	-.11	.09	-.07	.10	-.09	-.11	.23	-.04	.14	.03	.00
T-attityd	.04	.03	-.06	.11	.20	.15	.03	-.08	-.11	.00	-.15	.01	-.05	-.18	.32	.05	.19	-.14	.08
A-attityd	.14	-.08	-.03	.01	.06	.04	-.02	.00	-.06	-.01	-.09	.12	.05	-.24	.24	.05	.37	.05	.10
D-attityd	.08	-.02	-.12	.12	.11	.01	-.03	-.01	-.11	.09	-.07	.10	.04	-.11	.23	-.04	.14	.03	.00
Rökt tobak	.32	.16	-.14	-.01	.29	.16	-.25	-.05	.08	.00	.01	-.02	.09	-.26	.33	.36	.39	-.14	.33
Berusad	.39	.13	-.17	.02	.23	.15	-.28	-.04	.09	.01	.03	-.10	-.05	-.20	.43	.24	.34	-.12	.29

Bilaga F. Samband mellan förklaringsvariabler i årskurs 2 samt mellan förklaringsvariablerna och de som testat olika droger

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1 Kön (pojke)	1.0													
2 Invandrarbakgrund	-.19	1.0												
3 Föräldrar sambo	.17	-.16	1.0											
4 Moders yrke	-.08	-.06	.18	1.0										
5 Fritidssysselsättningar	-.10	-.12	.05	.15	1.0									
6 Ledarskap i skola	-.04	.15	-.02	.07	-.04	1.0								
7 Samarbete i skola	-.01	-.08	-.01	.03	-.03	.61	1.0							
8 Ordning i skola	.00	-.05	-.07	.10	-.04	.37	.50	1.0						
9 Ansvar i skola	.09	.06	-.11	.06	-.11	.01	.15	.02	1.0					
10 Elever i klassen	-.03	-.29	.21	.17	.13	-.18	-.10	-.01	.02	1.0				
11 Bortvald av kamrat	.01	.11	.23	-.22	.01	.03	-.01	-.00	-.01	-.02	1.0			
12 Självbild	-.01	-.09	.11	.12	.08	-.09	-.16	-.20	.02	.21	-.20	1.0		
13 Akademiska färdigheter	-.15	-.05	.10	.22	.17	-.05	-.07	-.16	-.04	.15	-.21	.07	1.0	
14 Stökig och okoncentrat.	.28	.01	.03	-.18	-.03	.01	.07	.07	-.04	-.18	.46	-.09	-.20	1.0
15 Kunskap tobak	.15	.11	-.33	.27	.16	-.16	-.11	-.08	.16	.03	-.19	.27	.18	.03
16 Kunskap alkohol	.24	.02	-.09	.18	.15	.02	.08	.11	.15	.14	-.09	.05	.21	.07
17 Kunskap droger	.35	-.20	.09	.09	.11	.00	.16	.05	.11	-.03	.10	-.09	.11	.16
18 Attityd tobak	.04	.07	-.07	-.15	-.05	-.07	-.04	-.02	.13	.04	.03	.06	.05	.05
19 Attityd alkohol	.14	-.15	-.01	-.05	-.05	-.06	.06	.05	.11	.18	.00	-.05	.01	.02
20 Attityd droger	.08	-.18	.01	.04	-.08	.04	.10	.16	.05	.17	-.08	-.04	.00	.09
21 Rökt	.32	.29	-.02	-.11	.09	-.01	-.03	-.07	.12	.05	.21	.03	-.09	.28
22 Berusad	.39	.18	-.11	.01	-.07	-.06	.00	-.05	.10	-.06	.07	-.05	-.04	.43

Bilaga G. Antal elever fördelat på antal risk- och skydds faktorer.

Figur 3. Elever som varit berusade - direkta och indirekta relationer mellan mått i årskurs 2 och 5 (path-diagram)

